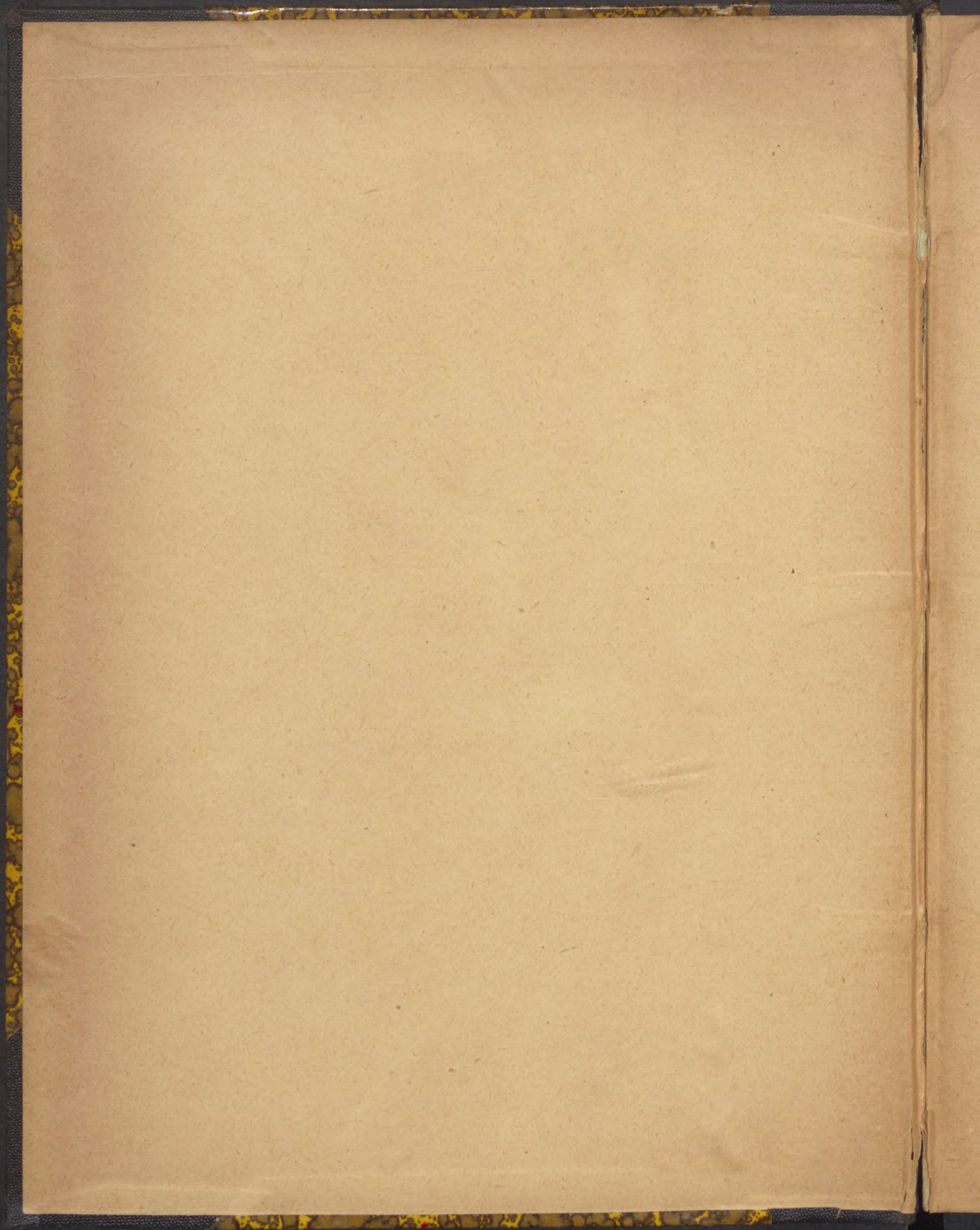
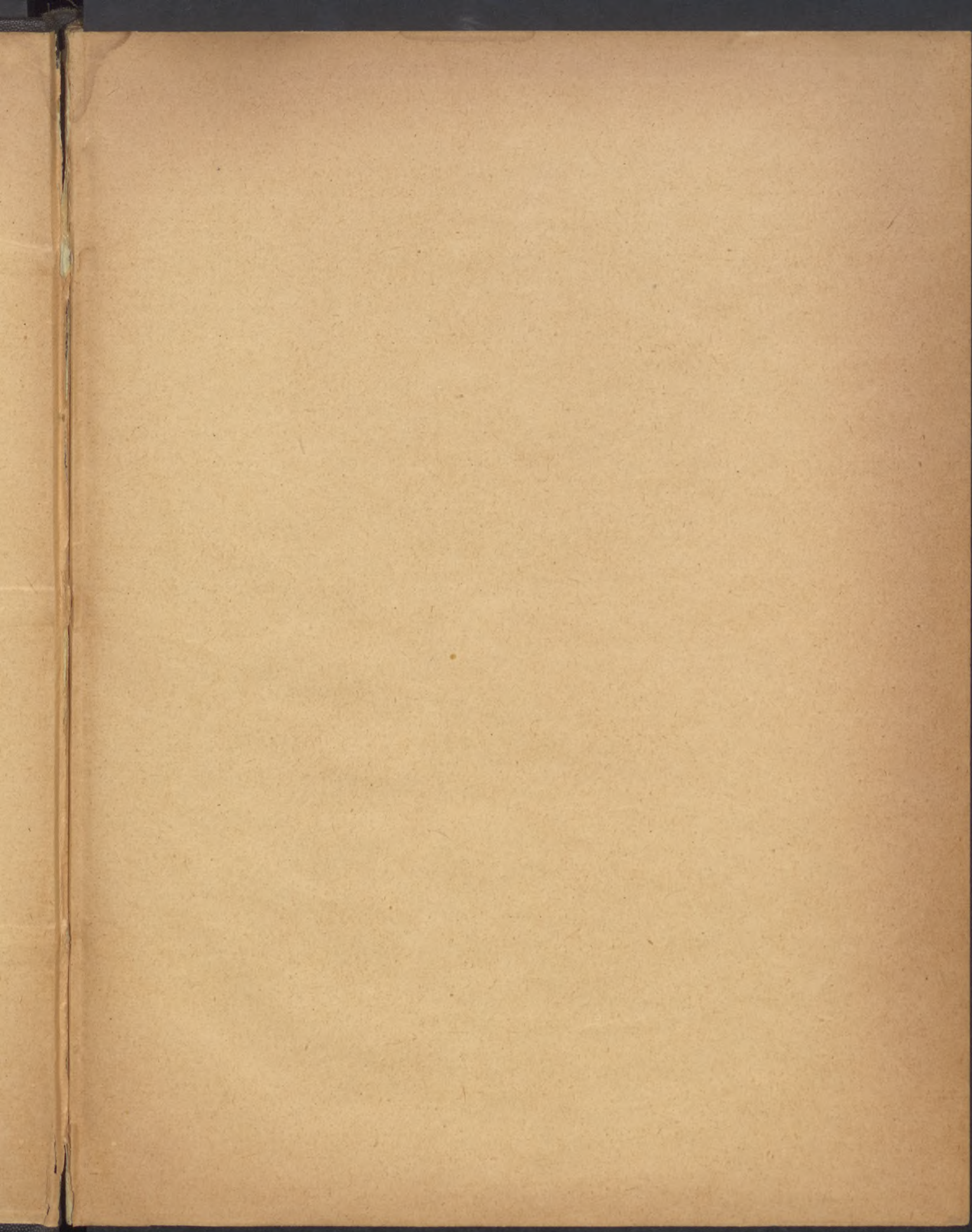
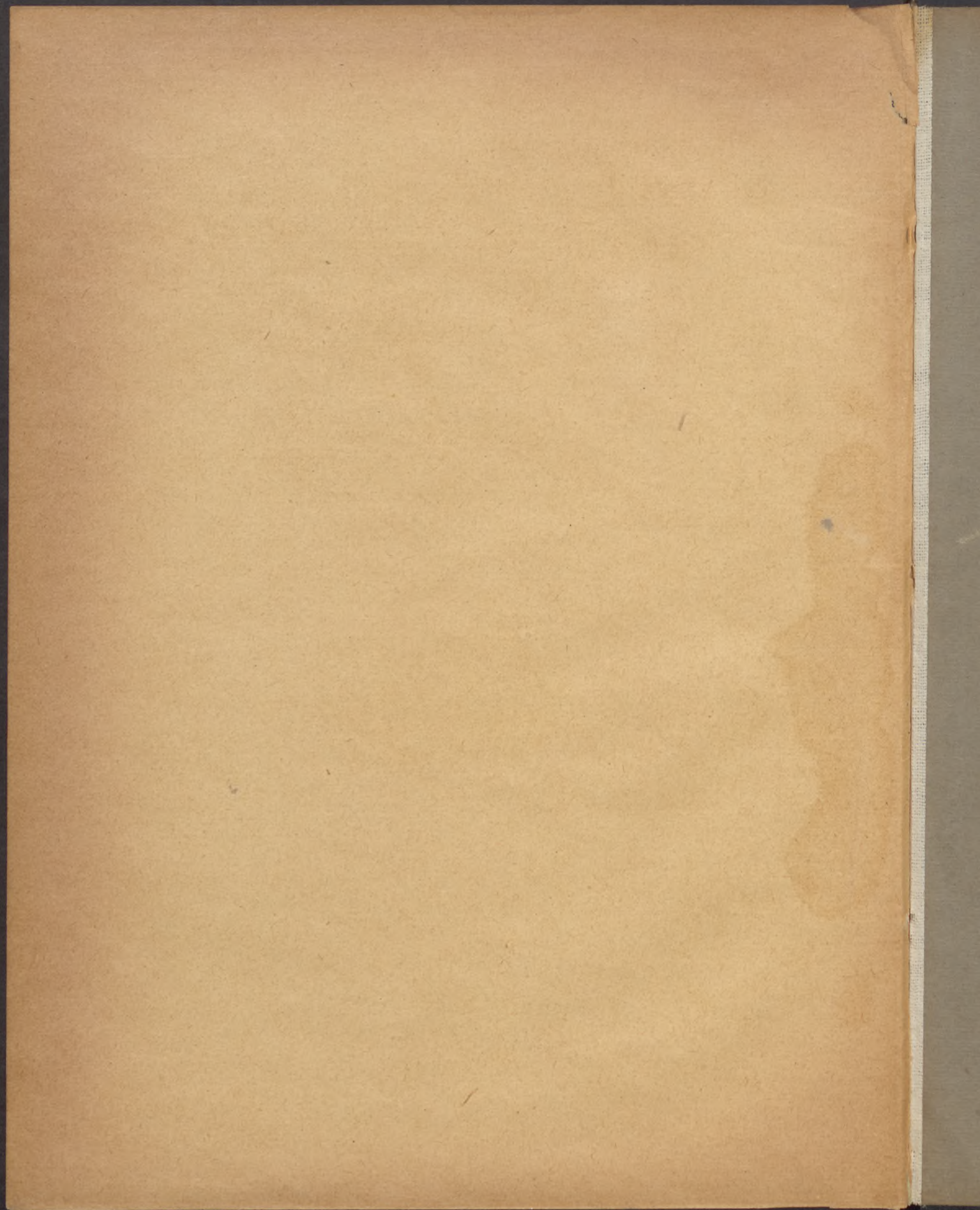

247284

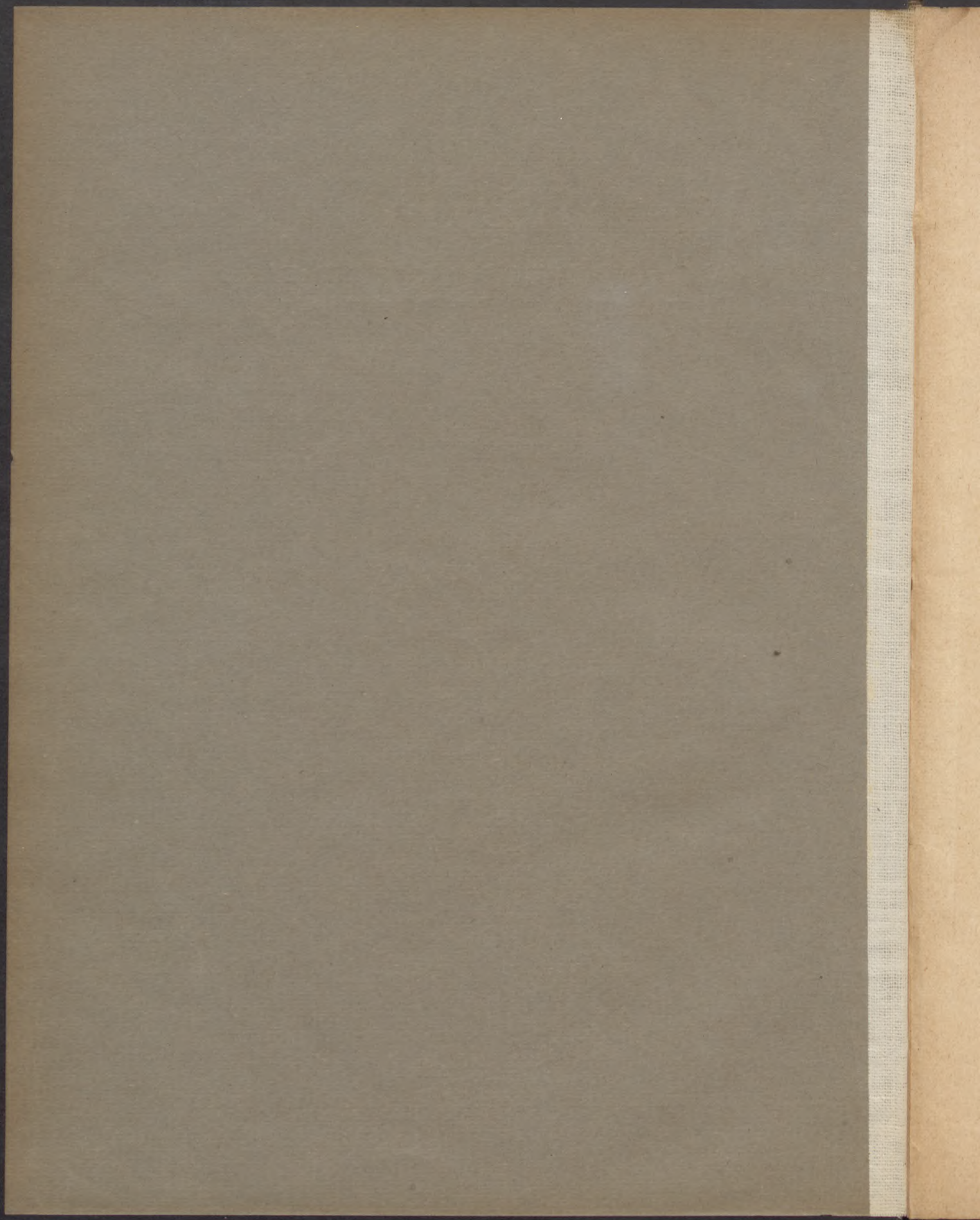
5 232 pr.

ETRURIA PÉNZRENDSZERE

IRTA
KOVÁCS ISTVÁN

KOLOZSVÁR,
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSZÁRMAZTÓJA.
1909.

ETRURIA PÉNZRENDSZERE

IRTA
KOVÁCS ISTVÁN

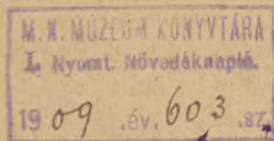

KOLOZSVÁR,
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSZÁRMA
1909.

~~Num.~~
~~257h~~

247284

I.

Az ókori érmek egyik legérdekesebb és legtanulságosabb csoportjának, az etruszkus érmeknek tudományos alapon való osztályozását *Deecke W.* kísérelte meg legelőször az *Etruskische Forschungen* második füzeteként megjelent művében: *Das etruskische Münzwesen* címen. (Stuttgart, 1876.) Neves numizmaták, metrologusok és történetírók előtte is, utána is foglalkoztak a kérdéssel hol az általános ókori és főleg az itáliát érdeklő éremtan keretében, hol specziális tárgyú értekezésekben.

Az egész kiterjedt irodalom ismertetése helyett inkább egy-két, a további kutatásoknak irányt adó nézetre hívom fel a figyelmet. Foglalkozom tehát *Mommsennek*¹ és főleg az ő nyomán dolgozó *Deeckének* már említett munkájával. Ez utóbbi külön monografiában foglalja össze az ő koráig e téren tett kutatások eredményeit. Önálló vizsgálódásainak gyümölcsét, mint tételes igazságokat állítja oda, melyekre a legutóbbi időkig kritika nélkül hivatkoztak numizmaták, műtörténészek és historikusok egyaránt.

Előre bocsáthatom, hogy a legtöbb pontban nem értek egyet *Deecke* felfogásával. Az újabb kori metrologiai és éremtani kutatások eredményeire támaszkodva igyekezem bebizonyítani, hogy az a rendszer, melyet *Deecke* felállított, alapjában hibás: Etruria pénzrendszerében sokkal nagyobb a törvényszerűség és konzervativizmus, mint azt *Deecke* látta és nem is állott annyira az itáliai, szicíliai és görög pénzrendszerek hatása alatt, nem volt annyira nemzetközi, mint azt idézett munkájában fejtegeti.

Mikor a ránk maradt etruszkus érmek rendszerbe foglalását megkísértem, első sorban metrológiai alapon teszem azt, de természetesen nem tekinthetek el a tipológiai és a művészi stílus szempontjaitól sem. Mert csak mind a három szempont együttes figyelembe vétele vezethet kellő eredményre. És ha a művészi szempontokon belül a metrológia fog vezetni munkám közben, sokszor talán a tipológia rovására, ezt az etruszkus érmeknek az a sajátos vonása magyarázza, hogy csaknem minden darabnak értékjegye van, s a tipológiának nem jut olyan önálló szerep a rendszerezésben, mint az ó-görög érmek sok más csoportjában.²

¹ *Mommsen Th.*: Geschichte des röm. Münzwesens, Berlin, 1860. Ugyanez megjelent *Blacas* fordításában francia nyelven is.

² Így pl. Korinthosz érmeinél, hol a szárnyas pegazus teljes alakjával csak a drachmákon és didrachmákon fordul elő, míg a féldrachmákon csak a pegazus testének első fele a típus. *Head, Catalogue of Greek Coins, I—II.*

A metrologusok az éremtan legfontosabb tudományos feladatát az érmek által képviselt metrológiai anyag helyes kifejtésében találják meg. Ha nem is osztjuk a metrológusok ez önző felfogását, kétségtelen, hogy az éremtan nagy hasznára válik a tudománynak azzal is, hogy a metrológiát támogatja. Főleg sokat köszönhet neki az ókori metrologia, mely jórészt az éremtan segítségével szerezte meg azokat az alapokat, melyekkel ma rendelkezik. Az érmekre és az általuk képviselt pénzrendszerekre támaszkodva sikerült a metrologia sok bizonytalan kérdését eldönteni. Tehette pedig az éremtan ezt a szolgálatot azért, mert az ókorban a súly- és pénzrendszerek még sokkal jobban összekapcsolódtak, mint napjainkban. Sőt azonos fogalmak voltak. Legszebb példája ennek — a görög példákat elhagyva — a római súly- és pénzrendszer, hol a nagy súlyegységül szolgáló libra,¹ a font és annak részei — a pénzrendszer nagy egységének és ez egység részeinek súlyát és nevét is adták.

Ez a szoros és közvetlen kapcsolat azonban nem állandó tulajdonsága minden súly- és pénzrendszernek. Ott, a hol különböző súlyrendszerek egy időben és egymás mellett vannak alkalmazásban a különböző minőségű áruk mérlegelésére, mint pl. Rómában, hol a késő császári korban is a 273 grammos, u. n. oszkus-fontot használták az olaj mérésére a 327·45 grammos rendes kereskedelmi súly mellett, vagy Athenaeában, hol a Solon-féle mina mellett a *μνα ἀγοράς* kereskedelmi súlyegységet — természetesen csak az egyikkel társulhat a pénzrendszer. De egyik vagy másik rendszer fejlődésével, átalakulásával elválhatnak a legszorosabban kapcsolt rendszerek is és egészen önállóan fejlődhetnek tovább. A legklasszikusabb példa rá ismét Rómának későbbi pénzrendszere, melyben a nagy egység, az *as* akkor is ugyanazon módon és nevek alatt tagozódott részeire, mint kezdetben, holott lassanként elveszítette eredeti súlyát és nem nyomott többé már egy római fontot, hanem annak csak felét, harmadát, tizenketted részét stb.

A milyen fontos szolgálatot tehet tehát az éremtan a metrológiának, éppen oly végzetes tévedések forrásává is lehet, ha anyagát nem kezeljük kellő vigyázattal és módszerrel.

De nem kisebb szolgálatot nyújthat a metrologia az éremtannak. A különböző korú és nemű pénzdaraboknak rendszerbe való foglalása szükséges azért, hogy ennek megvilágításánál lássuk a rendszer fejlett vagy fejletlen voltát és következtetést vonhassunk abból az illető állam pénzügyi politikájának fejlettségére; láthassuk esetleg azt, hogy az állam háztartásában időről-időre bekövetkezett pénzügyi rázkodtatásokat milyen gyakorlati eszközökkel oldották meg. A rendszerezés pedig megkívánja, hogy ismerjük azt a súlyegységet, melynek az illető pénzdarabok szerves tagjai, hogy tudjuk azokat a törvényeket, melyek szerint az részeire oszlik — ismerjük tehát az érmék kibocsátásának pénzlábát. Fontos ez az ismeret azért is, mert kölcsönzés esetén világosan mutat rá a különböző kulturnépek közötti kereskedelmi, gazdasági és sok esetben a politikai természetű érintkezésekre is.

Hogy az Etruria területén használatos súly- és pénzrendszereket kellően meg tudjuk bírálni és azok eredetére helyesen mutathassunk rá, szükséges pár szóval megemlékeznünk a metrologia terén tett legújabb

¹ Böckh számításai szerint 327·45 gr

kutatások eredményeiről. Annál is inkább meg kell ezt tennünk, mert azóta, hogy *Finály* Henrik az ókori súlyokról és mértékekről — szorososan *Böckh*, *Brandis* és *Hultsch* nyomán — megírt értekezése a M. T. Akadémia kiadásában megjelent,¹ alig történt valami irodalmunkban e téren.

* * *

Az összehasonlító metrologia tudományos alapjait *Böckh* Ágoston tette le.² Már ő sejtette, hogy az összes ókori súlyrendszerek a babilóniai központban gyökereznek. Az ő munkálatait Itália területére vonatkozólag *Mommsen* Tivadar,³ Ázsiára vonatkozólag *Brandis*⁴ folytatta tovább. Már egy lépéssel tovább ment *Dörpfeld*,⁵ ki a legtöbb ókori állam részére egy, a hosszsmértéken nyugvó zárt mértékrendszert tételez fel.

Feltevését elfogadja *Nissen*,⁶ ellenben *Lehmann*⁷ a stockholmi orientalista kongresszuson tartott értekezésében a zárt rendszert csupán Babilóniára vonatkozóan fogadja el. Véleménye szerint innen kölcsönöztek az ókor más kultur-népei, szükség szerint egyes tagokat, itt egy súlyegységet, amott egy hosszsmértéket. Vele szemben Egyiptom számára követeli a prioritást *Brugsch*,⁸ *Nissen* és *Hultsch* is. Ez utóbbi foglalja össze munkájában a metrologiai kutatásoknak 1882-ig mutatózó eredményeit.⁹ *Lehmann* *Brugsch*sal és *Nissen*nel szemben felvette a harcot s nyomós érvekkel mutatta ki, hogy az egyiptomi font, illetve annak $1/10$ -e, a keth, nem más, mint az általa felfedezett ősbabilóniai súlyrendszerből levezetett másodlagos súly. Tehát mégis Babilónia a súlyrendszer és a hatvanas szám-rendszer őshazája.¹⁰ Itt csak röviden mutatunk rá *Lehmann* felfedezésének lényegére. Ez abban áll, hogy a *Layard* által Ninive romjai között felfedezett bronz- és kő súlyok által képviselt, u. n. királyi babilóni-perzsa súlyegységeknél¹¹ valamivel könnyebb s régebbi, *Gudea* szumir király idejéből származó súlyegységre talált, melyhez viszonyítva az előbbieket, mint ebből — $1/30$ -ad ráadással előállított súlyok jöhetnek csak számításba.¹²

Az eddig ismert legrégebbi súlyok a Ninivében talált s nyugvó oroszán alakjában öntött bronz és a kacsasformájú kő súlyok voltak, melyek a következő könnyű és nehéz súlyegységeket, minákat szolgáltatják:¹³

¹ *Finály* Henrik: Az ókori súlyokról és mértékekről. Budapest, 1883.

² *Böckh* A.: Metrologische Untersuchungen ü. Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums in ihrer Zusammenhange. Berlin, 1838.

³ *Mommsen* Th.: i. m.

⁴ *Brandis*: Das Münz-, Maass- und Gewichtswesen in Vorderasien. Berlin, 1866.

⁵ *Dörpfeld*: Mitth. d. kais. deutsch. arch. Instituts. Athenische Abth. VII. köt.

⁶ *Nissen* H.: Griech. u. röm. Metrologie. Az *Iwan Müller-féle Handbuch d. klass. Alterthumswissensch.* I. köt. 833. s. köv. I. Külön kiadás, Nördlingen, 1886.

⁷ *Lehmann* C. F.: Das altbabylonische Maass- u. Gewichtssystem als Grundlage der antiken Gewichts-, Münz- u. Maasssystems. (Actes du 8e. congrès international des orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania. Section I. Leyde, 1891.)

⁸ *Brugsch*: Die Lösung der altägyptischen Münzfrage. Zeitschr. für aegypt. Sprache u. Alterthumskunde; 1889. évf.

⁹ *Hultsch*: Griechische u. römische Metrologie. Berlin, 1882.

¹⁰ *Lehmann* C. F.: Altbabyl. Maass u. Gewicht u. deren Wanderung. Zeitschr. f. Ethnol. 1889. évi XXI. köt. 245—328. l.

¹¹ Leírásuk *Brandis*, i. m. 46—53. l.

¹² „ *Lehmann* (Actes du congrès internat. stb.)

¹³ *Lehmann*: Zeitschr. für Ethnol. 254. l. *Brandis*, i. m. 158—9. l.

A súlyegység megnevezése	Nehéz gr.	Könnyű gr.
1. <i>Kereskedelmi mina</i>	1010	505
2. <i>Aranymina</i>	842	421
3. <i>Babilóniai-perzsa ezüstmina</i>	1122	561
4. <i>Fönicziai ezüstmina</i>	746	373

Ezeket képviselik a pénzrendszerek közül a perzsa dareikos és siglos; amaz 8·4 gr. súlylyal, mint a könnyű aranymina $\frac{1}{50}$ -ed része, emez 5·61 gr. súlylyal, mint a könnyű ezüstminának $\frac{1}{100}$ -ad része; és a fönicziai 7·46 gr. ezüstérmek, mint a fönicziai könnyű ezüstminának $\frac{1}{50}$ -ed részei stb. Ezekből a súlyegységekből vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak rendszertelen kikerekítésekkel, hozzáadásokkal és levonásokkal lehetett az ókor különböző súlyrendszereit levezetni. Már Brandis érezte, sejtette, hogy egy könnyebb súlyrendszer szolgálhatott alapjául ennek az aránylag késői eredetű súlyrendszernek.¹ Ezt fedezte fel Lehmann több ősbabilóniai kő súlyban, melyek a Kr. e. 3-ik évezred közepe tájáról származnak és szumír felirat van rajtuk. Az általa felfedezett kő súlyok egy 492 grammos kereskedelmi minát képviselnek, melyből az arany és ezüst mérlegelésére szolgáló súlyok, mint másodlagos súlyok fejlődtek ki a következő nagyságban:²

A súlyegység megnevezése	Nehéz gr.	Könnyű gr.
1. <i>Kereskedelmi mina</i>	982·4	491·2
2. <i>Aranymina</i>	818·6	409·3
3. <i>Babilóniai ezüstmina</i>	1091·6	545·8
4. <i>Fönicziai ezüstmina</i>	727·6	363·8

A 492 grammos kereskedelmi mina volna tehát minden súlyrendszer ősatya. Hozzá és a belőle előállított arany- és ezüstminákhoz csatlakoznak közvetlenül az ókor folyamán az egyiptomi loth, mely $\frac{1}{60}$ -ad része a babilóniai eredeti ezüstminának ($545:60 = 9·1$.) Ezt képviselik a legrégebbi fönicziai, lydiai, kyzikosi, thrakiai pénzek és ezeknek redukált formái az aiginai, korinthuszi, euboeai minák, az itáliai ősfont (273 gr.) stb.

Területenként azonban az eredeti súlyok bizonyos ráadással növelt magasabb egységeket mutatnak. Így az eddig egyedül ismeretes, elébb felsorolt babilóniai-perzsa súlyok $\frac{1}{30}$ -ad részszel nagyobb súlyúak, mint az eredeti babilóniai súlyok. Lehmann megkülönböztet még $\frac{1}{24}$ -ed, $\frac{1}{20}$ -ad hozzáadással növelt súlyrendszereket is.

Nekünk csak az eredeti babilóniai és babilóniai-perzsa rendszerekre van szükségünk s éppen ezért a többiek tüzetesebb felsorolását mellőzzük. A mint látni fogjuk, az Etruria területén használatos két súlyrendszer egyike az eredeti babilóniaihoz, a másik a perzsa rendszerhez csatlakozik.

II.

C. Casati de Casati az etruszkus pénzrendszert annyira sajátos karakterrel bíró homogén rendszernek jelenti ki,³ hogy ennek alapján az etruszkus érmek számára önálló helyet kíván az ókori görög

¹ I. m. 99. 158. l.

² *Lehmann* I, m. 257. l.

³ Congrès international de numismatique à Paris, 1900. 102. l.

és római éremsorozatokon kívül s helyteleníti, hogy a gyűjteményekben az arany és ezüst darabokat következetesen a görög-, a bronz darabokat pedig a római érmek közé sorozzák. Ha az *Eckhel* által felállított szempontokat¹ az ókori érmek két csoportba való osztásánál elfogadjuk, az etruszkus érmeket csakis a görög érmek közé sorozhatjuk. A római államhatalom Etruria részére sohasem bocsátott ki pénzt. Annál jelentősebb helyet foglalhatnak el azonban valóban sajátos, eredeti vonásaikkal a görög érmek itáliai alosztályában.

Jellemző vonásaikat röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. arany, ezüst és bronz sorozatokat egymás mellett, sőt egy időben is mutatnak fel;

2. a legrégebb etruszkus érmek a legelső római érmeknél legalább másfél századdal idősebbek;

3. a pénzláb, mely szerint kibocsáttattak, tisztán babiloniai, illetve perzsa, de egyes nomináljaik mégis szervesen kapcsolódnak Közép és Dél-Itália más területeinek érmeihez;

4. legnagyobb részük értékjeggyel van ellátva;

5. sajátos vonásuk az egylapúság, mely egyébként különösen Kypros szigetének érmeit jellemzi. Ugyancsak keleti hatást mutatnak legelső éremtípusaik, de ezt későbbben a görög befolyás váltja fel.

Arra, hogy az etruszkus érmek e sajátosságait kellően elbírálhassuk, szükséges tudnunk, hogy az Itália, Szicília és a Fekete-tenger északi partját felölelő, u. n. szkíta-terület őslakói a cserekereskedésnek annál a fejlett állapotánál, melynél minden más nép is a tárgyak, dolgok értékét viszonylag állandó értéket képviselő és állandó szükségletnek örvendő anyagban igyekszik megállapítani, a rezt fogadták el ilyen értékmérőül. Ellenben a keleti és déli művelődési középpontokban, Babiloniában, Asszíriában és Egyiptomban az arany és ezüst töltötte be ezt a szerepet. Itt az arany és ezüst, ott a réz rúdakra, karikákba öntve, vékony húzalokban vagy formátlan rög alakjában került forgalomba és kereskedelmi ügyleteknél mérleg segítségével állapították meg azok súlyát. (Babilonia, Asszíria súlyrendszerét a hatvanas (sexagesimalis) szisztema jellemzi, mely ma is uralkodik pl. időszámításunkban. Itália, Szicília mértékrendszerében a 12-es szisztema uralkodik, melynél az egység mindig 12 részre oszlik; ez is szerves tagja a 60-as rendszernek. Egyiptom területén ellenben a tízes szisztema volt otthonos, vagyis az, mely mai pénzrendszerünket is jellemzi).

Azt, hogy idővel a nemes fémek az egész vonalon diadalmaszkodtak a nemtelenek felett, egészen természetesnek találhatjuk. De tény az, hogy mikor a Közép-tenger nyugati medencéjét gyarmatosító görögök és föníciaiak az emberi szellem egyik legszebb találmányával, a tulajdonképeni pénzzel megjelentek Szicília szigetén és Itália déli partjain, mindkét helyen a réz szolgált értékmérő fém gyanánt. A görög kolóniáktól eltekintve, Etruria volt az első állam az itáliai félszigeten, mely a keletről jött hatásoknak engedve, már a Kr. e. V. század elején az ezüstöt, majd az aranyat is bevette a réz mellé értékmérő fémként, szoros értelemben vett pénzalakban.

* * *

¹ *Eckhel J.: Doctrina nummárum veterum, Wien, 1792—98.*

Etruriának körülbelül harmadfél századra terjedő érmeleése idejéből arany, ezüst és bronz pénzek maradtak ránk. Úgy tűnik fel, mintha a három különböző fém mint érmeanyag egymás mellett és egy időben lett volna forgalomban, mintha tehát hármass érték-mérőről, — hogy ne mondjuk valutáról — beszélhetnénk Etruria területén. A kronológiai és metrologiai osztályozás azonban világossá teszi, hogy hol az ezüst, hol az arany és ezüst együtt szolgált valuta fémül, és ezek mellett a réz kezdetben megtartotta régi szerepét s csak mint általános csereeszköz maradt használatban, melynek értékét minden egyes esetben mérleg segítségével állapították meg, de bizonyos súlyegységével mégis viszonyban állott a pénzrendszerhez olyanformán, hogy az ezüst pénzek kisegysége 1:120 értékarány mellett egy meghatározott súlyú (egy font) nyers réz-masszával volt egyenlő értékű. Bronzérmet csak későbbben bocsátottak forgalomba, de akkor már úgy látszik a belföldi kereskedelem szolgálatában álló váltópénz szerepét töltötte be az arany és ezüst, mint törvényes, értékmérőfémek mellett.

Az arany és az ezüst érmek úgy technikai kivitelüket, mint számítási rendszerüket tekintve, — a bronzérmek jelentős részétől külön válva, — egy csoportban maradnak. Mindig *verési* technikával állítottak elő és mindig a 10-es rendszer és ennek változatai szerint alakúlnak az egységekből azoknak többszörösei. A *bronzérmek* négy csoportot alkotnak: 1. az u. n. *aes grave* nehéz sorozata, melynek legrégebbi példányai, kétségen kívül, az etruszkus font súlyában öntés útján állítanak elő. 2. az előbbiekhöz csatlakozó *könnyű sorozat*, melynek java-részét azonban nem öntötték, hanem verték. Mindkettőt a duodecimalis szisztema jellemzi. Ezekhez járúlnak, mint *harmadik* csoport, azok a sajátos bronzérmek, melyeket a nagygörögországi u. n. *numi incusi*-jéhez hasonló technikával *vertek* s a melyek számítási rendszere ismét tízes. *Negyedik* csoportnak vehetjük azokat a bronzérmeket, melyek sem az egyik, sem a másik csoporthoz nem sorolhatók és hová tartozásuk is bizonytalan.¹

* * *

A mi az érmek korát illeti, kétségtelen, hogy az aranyok és ezüstök sorozatában találjuk a legrégebbi darabokat. Ezeknek egyrésze határozott arhaikus vonásokat mutat, míg másik része fejlettebb, üdébb művészeti stílust képvisel. Időrendi osztályozásukra a legellentétesebb nézetekkel találkozunk. Így *Deecke*² és *Hultsch*³ azt a fejlett stílusú szép aranyérmet⁴ tartják legrégebbinek, melyről *Haeberlin*⁵ meggyőzően mutatta ki, hogy a legfiatalabb. Ugyancsak így állunk azzal az ezüst-éremmel, melynek előlapján egy férfi fej látható, hátlapja rendszeren üres, súlya 11.38 és 10.56 gr. között váltakozik.⁶ *Deecke*⁷ és *Klüg-*

¹ Elefánt-tipusú érmek.

² I. m.

³ I. m. 684—689. l.

⁴ *Sambon*, A.: Les monnaies antiques de l'Italie. Paris 1906. 40. l. (Fiatal babérkoszorús fej, — bika felette lebegő galambbal.)

⁵ Zeitschrift f. Numismatik, 1908. évi folyam.

⁶ *Sambon* A. i. m. 65—66. lap.

⁷ I. m.

*mann*¹ a legrégebben vert etruszkus éremnek tartják a Kr. e. 500—450. év tájáról, míg *Sambon*² makedon befolyást lát rajta s korát a IV. századra teszi. Abban azonban mindnyájan egyetértenek, hogy a ránk maradt legrégebbi arany és ezüst etruszkus érmek a Kr. e. V. sz. elejéről valók. Ilyenek az oroszlánfejes típusú, arhaikus jellegű aranyak és a chimerát, hyppocampust, sphynxet és szaladó Gorgont stb. feltüntető ezüstérmek. Ez teljesen elég nekünk ahhoz, hogy osztályozásunk kiinduló pontjául szolgáljanak. Csupán a fent említett férfifejes ezüstérmek időrendi elhelyezése támaszt némi nehézséget. De itt is segítségünkre lesz a metrologia és az a nem mellőzendő körülmény, hogy más illusztrációkban³ sokkal több arhaikus vonást mutatnak, mint Sambonnál.

Annál nehezebb az aes grave sorozatainak sokat vitatott korát a többi etruszkus és hasonló római érmek karához viszonyítva megállapítani. Mert a milyen fontos a kérdés, éppen olyan nehézségek állanak megoldásának útjában. Tény az, hogy az aes grave sorozatain arhaikus vonásokat hiába keresünk. Nem is sorolhatjuk tehát a legrégebbi arany- és ezüstérmekkel egy kronológiai csoportba. A fejlettebb művészetet mutató arany- és ezüstérmek pedig hosszú időn át nagy konzervatívizmust mutatnak a típusok kivitelének megtartásában, míg másfelől nemsokára feltűnnek a könnyű rézsorozatok is. Maga a két különböző technikai kivitel is nehézséget támaszt a művészi stílus helyes megítélésénél, mert más feladatok megoldására vállalkozik az öntő, — ismét másra a verő technika. Nem marad tehát más hátra, mint hogy az ezüst és réz értékviszonyát lehetőleg pontosan megállapítva, ennek segítségével jelöljük ki az arany- és ezüstérmek mellett a bronzérmeket megillető helyet.

Újabban mind jobban megerősödik az a nézet, hogy Róma első nagy bronzérmeit nem, mint *Mommsen* állította, a Kr. e. V. sz. közepén, hanem később, a IV. sz. elején vagy éppen annak a közepén bocsátotta ki. Az, hogy vajon melyik állam, Etruria avagy Róma szorgáltatta-e a példát a másíknak, még sokáig eldöntetlen kérdés marad. Ha nem is értünk teljesen egyet *Lepsiusszal*,⁴ röviden megállapíthatjuk, hogy az etruszkus nehéz bronzérmek sokkal egyszerűbb típusokat mutatnak fel, mint a rómaiak, holott Etruria a Kr. e. IV. sz. elején kétségkívül fejlettebb művészettel dicsekedhetett, mint Róma. Az is bizonyos továbbá, hogy Etruria tengeri és politikai hatalma meg volt törve akkor, mikor Róma — 268-ban Kr. e., alig egy századdal első érmeinek kibocsátása után — hozzákezdett az ezüst érmek veretéséhez, s a köztársaság korát a császároké váltotta már fel, mikor Róma rendszeresen kezdett aranyérmeket veretni.

* * *

Jellemző vonása az etruszkus érmeknek, hogy legnagyobb részükön értékjegy van. Ez lehetővé teszi, hogy biztosan belássunk abba a

¹ *Bulletino dell' Istituto*, Rome, 1877.

² I. m. 19—20. l.

³ *Garucci*: *Le monete dell'Italia antica*. Roma, 1885. LXXII. t. 20, 21. sz.

⁴ *Lepsius* R.: *Ueber die Verbreitung des italischen Münzsystems von Etrurien* aus stb. Leipzig, 1842.

két, egymástól elütő pénzrendszerbe, melyet Etruria érmelése egyesít magában. Az aranyokon mindig s csekély kivétellel az ezüstökön is ott találjuk az illető érem értékét arhaikus római — vagy mondjuk etruszkus — számokkal jelölve. Aranypénzekén¹ eddig a következő értékjegyek ismeretesek: $\uparrow = 50$; $XX\Lambda = 25$; $XII< = 12\cdot5$; $\Lambda = 5$; $XX = 20$ és $X = 10$. Az ezüstérmék egyrészén nincs értékjegy.² Úgy látszik, hogy ezek a legrégebbiek. A későbbiekben azonban — mondhatjuk — mindig előfordulnak ilyen tagoltsággal: $I = 1$; $II<$ vagy IIV vagy $>II = 2\frac{1}{2}$; Λ vagy $V = 5$; $X = 10$ és $XX = 20$.

Félreismerhetetlen ezeken az értékjegyeken, hogy a tízes számrendszerben növekednek, illetve apadnak. A tízes számrendszer főtenyezője a 10, de tényezője egyszersmind a 2 és az 5 is. Ezen utóbbi, altényezők szorzó és osztó szerepét látjuk a tiszta tízes számrendszer megtörésében az etruszkus értékjegyek sorozatán. Most miben áll a tiszta deczimális szisztéma lényege? Abban, hogy az egységek képzésére szolgáló faktor a 10 és minden magasabb egység tízszerese a hozzá legközelebb álló kisebb egységnek és minden kisebb egység tízedrészese a hozzá legközelebb álló nagyobb egységnek. A rendszer tehát így alakul ki: 1000, 100, 10, 1, $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{100}$, $\frac{1}{1000}$.

A tíznek alaptényezői a 2 és 5. Ezekkel az alaptényezőkkel való szorzás útján jutunk el a 10-ről a 20-ra, míg ismételt osztás útján a 100-ról az 50-re, 25-re, 12·5-re és 20-ról a 10-re, erről az 5-re, 2·5-re és végre az egységre. Egyetlen értékjegy sincs az arany- és ezüstérméken, mely ne illenék ebbe a rendszerbe. Az etruszkus érmek értéklő rendszerét tehát osztott vagy tagolt deczimális szisztémának nevezhetjük és nem kell vicesimalis rendszert látnunk benne, mint a hogyan Mommsen teszi.

Még teljesebb formában találjuk meg e rendszer keresztülvitelét az *arhaisztikus* bronz érmek értékjegyeiben, a hol ott szerepel a nagy egység a \uparrow (= 100 mellett, az $\uparrow = 50$, $XXX = 30$, $XX\Lambda = 25$, $XII< = 12\cdot5$, $\Lambda = 5$ és az $I = 1$.

Valószínű, hogy újabb leletekből még teljesebbé lesz ez a sorozat. De ez értékjegyek közt is van egy, melylyel eddig nem találkoztunk, nevezetesen a 30. Tekinthejük a tízes rendszer szerves tagjának, mely összeadás útján keletkezett a 10-ből, de láthatjuk benne a 12-es, illetőleg 60-as rendszer tényezőjének, nevezetesen a 3-nak a 10-es rendszerre gyakorolt befolyását is, annál inkább, mert a különböző számrendszerek egészen véletlenül is többször találkozhatnak. Hiszen a 12-es rendszernek is tényezője, a többek között a 2. De másfelől nem szabad felednünk, hogy Itália területén a különböző rendszerek egymás mellett voltak használatban s így ezeknek egymásra való hatását egészen természetesnek is találhatjuk.

Ennek dacára kimondhatjuk, hogy az etruszkus arany és ezüst érmeknek s a bronz érmek egyik csoportjának értékjegyei tisztán és határozottan magukon hordják a deczimális szisztéma karakterét. Ennek megállapítása azért fontos, mert véleményem szerint a pénzláb, mely szerint az arany és ezüst érmeket kibocsátották, első sorban szintén

¹ Sambon A.: i. m. 37—40. lap.

² Sambon A.: i. m. 41—44. lap.

deczimális rendszerben tagozódott egységeire, sőt Etruria súlyrendszerének kölcsönzésénél is ez a rendszer érvényesült. Ezt a rendszert pedig sem a görögség, sem a Kelet pénzrendszereiben nem találjuk meg s az etrusiai példák előtt Itália területén sem. A tízes számítási rendszer őshazája Egyiptom. Innen jutott be az ázsiai súlyrendszereket jellemző sexagezimális szisztémába is.¹ Megtaláljuk alkalmazását a szicíliai ezüst-litra rendszerben is,² de azzal a tagoltsággal, mint Etruriában, itt is csak később tűnik fel. Röviden tehát etruszkus rendszernek is nevezhetjük.

Az etruszkus nehéz bronzérmeket és a hozzájuk csatlakozó könnyű bronzokat, — ellentétben az arany és ezüstérmekkel, — az itáliai és szicíliai területeken ősidők óta használatos 12-es rendszer szerinti értékelés jellemzi. A súlyegység, a font (litra, libra), mely országok szerint más és más volt, ezeken a területeken mindig 12 részre oszlott. Így volt ez pl. a 327.45 gros római fontnál is, melynek $\frac{1}{12}$ -ed része, az uncia szolgáltatta a kis egységet.

A súly- és pénzrendszer szoros kapcsolódása révén ez az osztályozás átment a római pénzrendszerbe is és pedig ugyanazon nevek alatt. A római nagy pénzegységnek, az *as*nak értékjegye az érmeken a függőleges vonal (|), míg részei, illetve az uncia többszörösei a pont vagy kis gömb ismétlése által jelöltettek olyan módon, hogy annyi pontot tettek az éremre, a hány unciát tartalmazott. Kivételt csupán a *semis* alkotott, melyet általában S betűvel jelöltek.³ Ugyanezeket az értékjegyeket találjuk az etruszkus érmek fent említett csoportjain is, azzal a különbséggel, hogy a *semis*t itt egy C formájú betű jelöli és hogy a nagyegység gyakran 12 kis gömbből álló értékjegyet visel.⁴

Sokan ebből a tényből messzemenő következtetést vonnak le és mint *Lepsius* is⁵ a tipológiai indokok mellett ezzel bizonyítják, hogy az etruszkus nehéz bronzok régebbiek a rómaiaknál. Mi csak annyit konstatálunk, hogy ezzel az értékjelzéssel azokon a sorozatokon találkozunk, melyeket a többihez viszonyítva általánosan a legrégebbieknek tartanak, t. i. a kerék-kerék típusúakon és hogy ez az eljárás elvi rokonságot mutat a fentebb ismertetett etruszkus értékelő rendszerrel, a mennyiben itt is a kis egység játsza a főszerepet és abból áll elő a nagy egység. De itt már a 12-es rendszer szerint.

Varro a római *as*ról azt mondja: *as erat libra pondus*.⁶ Tehát a római nagy pénzegység egy római font súlyú volt. Ugyanez az elv érvényesült a szicíliai rézlitránál. Legalább kezdetben, itt is egyenlő a súlyegységgel, a szicíliai fonttal, a szicíliai autochton pénzegység, a réz-

¹ *Lehmann*, i. m.

² *Hultsch*, i. m. 275. l.

³ A leggyakrabban előforduló római bronz érmek értékjegyei a következők:

as	I	az <i>as</i> többszöröseinek jelei:
semis	S	
triens	••••	dupondius
quadrans . .	•••	quincussis
sextans . . .	••	decussis
uncia	•	X

⁴ *Garucci*, *Le monete dell' Italia antica*. Roma, 1885. LII táb. 2. és LIII tábla 2.

⁵ *Lepsius*, i. m.

⁶ *Varro*, *De ling. lat.* V. 169.

litra.¹ Kétségtelenül így volt az Etruriában is. Éppen azért a legrégebb etruszkus érmekek egyúttal az etruszkus font nagyságát is képviselik. Ennek a fontnak megállapításánál tehát az etruszkus aes grave sorozatai döntő szerepet játszhatnak. Alább visszatérünk még erre a fontos kérdésre. Most csak annyit jegyzünk meg még, hogy az Itália területén ősidők óta otthonos 12-ös súlyrendszernek az etruszai nehéz bronz pénzrendszerbe való bevétele a legmesszebb menő bizonyítékot szolgáltat arra, hogy Etruriában a hazai súlyrendszer közvetlenül az aes grave sorozataival kapcsolódott össze, nem pedig az arany- és ezüstpénzek rendszerével. Természetesnek is találhatjuk, hogy a bronz, a félsziget legrégebb értékmérő anyaga, akkor is az Itália területét jellemző régi rendszer szerint oszlik részeire, mikor a jövevény arany és ezüst más szisztemát hoz magával.

III.

Mielőtt áttérnénk az etruszkus pénzlábak ismertetésére, lássuk az etruszkus érmekek anyaguk és lehetőleg koruk szerint csoportosítva.

Ez osztályozáshoz *Sambron* A. munkáját² használtam, mert ez öleli fel legteljesebben az anyagot. Az egyes érmekek részletes leírását, térkimélés szempontjából, mellőzöm; csak a főtípusokat jelölöm meg, de azok mellett hivatkozom *Sambron* számaira, melyek alatt leírja az érmekek. Az érmekek súlyának könnyebb áttekinthetése végett adom minden éremhez az értékjegyet és az ingadozás határait jelölő legkisebb és legnagyobb súlyt grammban. A hol az érmekek nincsen értékjegy, természetesen csoportosításomban is hiányozni fog.

Arany.

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy					Súly
1	Hippocampus — üres mezőben 4 hatágú csillag (?) 8 ³	—	—	—	—	5	2.75 (1) ⁴
2	Oroszlánfej — üres. 1. . . .	50	—	—	—	—	2.82 (2)
	2. . . .	—	25	—	—	—	1.50—1.38 (3)
	3. . . .	—	—	12 ¹ / ₂	—	—	0.76 (1)
3	Szakálltalan férfi fej — üres 4.	—	25	—	—	—	1.43—1.36 (5)
	6. 7. .	—	—	—	10	—	0.60—0.53 (9)
4	Női fej — üres 5. . . .	—	25	—	—	—	1.38—1.30 (3)
5	Fiatall férfi fej mirtusz koszorúval — bika, felette galamb, felírat: <i>Velzpapi</i> 9.	—	—	20	—	—	4.67 (1)
6	Női fej — szaladó kutya, biztln. felírás. 10	—	—	—	—	5	1.15—1.12 (2)

¹ *Hultsch*, i. m. 275. I.

² *Les monnaies antiques de l'Italie*. Paris, 1903.

³ *Sambron* számai, melyek alatt leírja az érmekek.

⁴ A zárójel közti számok az ismert példányok számát jelölik.

Ezüst.

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy					Súly
1	Chimera; oroszlán, kigyó- fejben végződő farkkal — üres 18.	—	—	—	—	—	16·67—16·33 (4)
2	Vaddisznó — üres 19. . .	—	—	—	—	—	16·67—15·80 (3)
3	Hippocampus — üres 24. .	—	—	—	—	—	4·25—4·18 (3)
	25.	—	—	—	—	—	2·02 (1)
4	Nyul — üres 31.	—	—	—	—	—	4·21—4 (2)
5	Bagoly — üres 32.	—	—	—	—	—	2·10 (1)
6	Szakállas férfi fej — üres 99. 100.	—	—	5	—	—	11·38—10·56 (7)
7	Szakálltalan férfi fej — üres 101. 102.	—	—	5	—	—	11·25—10·41 (4)
8	Szaladó szárnyas Gorgon — kerék, felírat: <i>Thezi</i> 11. .	—	—	—	—	—	11·12 (1)
	Szaladó szárnyas Gorgon — kerék, felírat nélkül 12. .	—	—	—	—	—	11·45—11·30 (20)
9	Fiatal férfi fej két kigyó kö- zött, felírat: <i>Thezi</i> — Szár- nyas sphinx 13.	—	—	—	—	—	5·35 (1)
10	Ökörfej, felírat: <i>Thezle</i> — hippocampus 14.	—	—	—	—	—	9·37 (1)
11	Chimera; fele oroszlán, fele kigyó — üres 15. 16. . .	—	—	—	—	—	11—10·62 (2)
12	Chimerafej (?) — üres 17. .	—	—	—	—	—	3·85 (1)
13	Hippocampus 4 delphin kö- zött — háromfejű kerbe- ros 22.	—	—	—	—	—	5·35 (1)
14	Hippocampus — üres 23. .	—	—	—	—	—	2·55
15	Tintahal — üres 28. 29. .	—	—	—	—	—	1·02 (3)
16	Oroszlánfej — üres 30. . .	—	—	—	—	—	1·07 (1)
17	Grimázkodó Gorgonmaszk — üres 35. 37.	—	10	—	—	—	8·38—7·84 (4)
	36.	—	10(?)	—	—	—	7·8—6·92 (3)
	41.	—	15? 16?	—	—	—	8·45—6·60 (3)
	38.	—	—	5	—	—	4·15—4·10 (2)
	39.	—	—	—	2½	—	2·06—1·85 (6)
18	Fiatal fej — üres 78. . . .	—	—	5	—	—	3·88 (1)
	79.	—	—	—	—	1	0·90—0·70 (3)
19	Mercurius fej — üres 91. 92.	—	—	5	—	—	3·97—3·58 (4)
20	Kerék — üres, vagy csak értékjegy 26.	—	—	—	—	1	0·85—0·73 (3)
21	Amphorából kimászó tinta- hal — üres 20.	20	—	—	—	—	22·61—22·51 (2)
	21.	—	10	—	—	—	11·5 (1)

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy				Súly
22	Grimázkodó Gorgonmaszk — üres 42—46.	20	—	—	—	8·39—7·25 (11)
	47.	20(?)	—	—	—	8·30—7·25
	48.	20	—	—	—	8·4 (1)
23	Grimázkodó Gorgonmaszk — bizonytalan típus 50.	20	—	—	—	8·22—7·85 (5)
	51.	20	—	—	—	8·90 (1)
24	Grimázkodó Gorgonmaszk — két caduceus 52. . . .	20	—	—	—	8·59—8·29 (3)
25	Grimázkodó Gorgonmaszk — tintahal 55.	20	—	—	—	8·22—7·66 (3)
	Grimázkodó Gorgonmaszk — két tintahal 56.	15(?)	—	—	—	8·02 (1)
26	Grimázkodó Gorgonmaszk — csillagok, félhold, há- romágú szigony és körirat: <i>Pupluna</i> 60.	20	—	—	—	8·08—6·70 (5)
27	Herakles fej — üres 61. .	20	—	—	—	9·05—8·44—7·41 (7)
28	" — bot 62. . .	20	—	—	—	8·43—7·21 (7)
29	Sisakos Minerva fej $\frac{3}{4}$ for- dulattal b. — üres 64. . .	20	—	—	—	8·60—7·50 (2)
30	Sisakos Minerva fej $\frac{3}{4}$ for- dulattal b. — félhold csil- lag . . . ? körirat: <i>Pupluna</i> 65—67.	20	—	—	—	8·38—7·55 (5)
31	Női fej j. diademmel és fü- lönfüggővel, stilusa változó — üres 68.	—	10	—	—	4·20—3·75 (5)
32	Női fej j. diademmel és fü- lönfüggővel, stilusa változó — tintahal 69.	—	10	—	—	3·72—3·5 (2)
33	Női fej j. diademmel és fü- lönfüggővel, stilusa változó — kerék 70.	—	10	—	—	? ?
34	Női fej kalászkoszorúval — üres. Stilusa változó 71. .	—	10	—	—	4·00 (2)
35	Fiatl férfi fej — üres 73. .	—	10	—	—	4·36—3·93 (5)
	" " " — " 74. Stilusa darabos	10	—	—	—	3·96 (1)
36	Fiatl férfi fej — Herakles botjához hasonló tárgy 75.	—	10	—	—	3·40
37	Szakálltalan férfi fej, felirat: <i>Metl v. Meta</i> — üres 76.	—	10	—	—	? ?
38	Fiatl férfi fej — üres 80.	—	10	—	—	3·10
	" " " — " 81.	—	—	5	—	2·45—1·68 (3)
	" " " — " 83.	—	—	5	—	2·40—1·85 (2)

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy					Súly
39	Mercurius fej — üres vagy bizonytalan tárgy 93—95.	—	—	5	—	—	1·90—1·33 (6)
40	Szakállas férfi fej — üres 98.	—	—	5	—	—	2·03—1·90 (8)
41	Fiatal férfi fej — üres 84, 86, 87, 88.	—	—	—	2½	—	1·05—0·85 (6)
42	Fiatal férfi fej — két pentagon és két kis koncentrikus kör 89.	—	—	—	2½	—	0·93 (1)
43	Női fej — üres 85.	—	—	—	2½	—	0·95—0·93 (2)
44	Kerék — értékjegy 26. . .	—	—	—	—	1	0·40 (1)
45	" — üres 27.	—	—	—	—	—	0·30 (1)
46	Silenus maszk — üres 33.	—	—	—	—	—	0·51 (1)
47	Fiatal férfi fej — üres 34.	—	—	—	—	—	0·38 (1)
48	" " " — " 90.	—	—	—	—	1	0·40—0·36 (2)
<hr/>							
49	Mercurius fej — üres 96—97.	—	—	5	—	—	0·94—0·90 (3)
<hr/>							
<i>Campaniai stílusú drachmák:</i>							
50	Női fej ékszerekkel díszítve — oroszlán, etruszkus felírat 103.	—	—	—	—	—	3·53 gr. körül
51	Női fej ékszerekkel díszítve — bagoly, etruszkus felírat 104.	—	—	—	—	—	3·80—3·45 (4)

Bronz.

Az etruszkus bronz érmek, a mint láttuk, négy csoportot alkotnak. Az elsőbe (a) tartoznak a duodecimális rendszer szerint tagozódó *öntött nehéz* érmek; a másodikba (b) az első csoporthoz csatlakozó *vert könnyű* érmek; a harmadikba (c) az etruszkus szisztéma szerint tagozódó könnyű sorozat és a negyedikbe (d) a még bizonytalan származású, de Etruriával kapcsolatot mutató bronzok.

Az aes grave súlyára vonatkozó adatokat *Deecke*¹ nyomán állítottam össze, a többihez *Sambon* idézett munkáját használtam.

¹ I. m. 21—43. lap.

a)

Elő- és hátlapi éremkép	Pénznemek és súlyok grammokban							
	quinc.	dup.	as	semiss	triens	quadr.	sext.	uncia
1. Kerék — kerék	—	—	201—177	95—83	78—65	50—32	32—13	18—11
2. Stilizált kerék — stilizált kerék	—	279	—	—	—	—	21—18	12
3. Kerék — kétélű fejsze	—	—	177—149	100—74	53—25	42—13	—	16—1 ¹ / ₂
4. Kerék — kétélű korsó	—	—	206—164	106—94	—	54 ¹ / ₂ —32	36—28	21—7
5. Kerék — amphora	—	—	—	48·0	—	43·1	—	11·0
6. Kerék — horgony	736—730	327—285	198·0	81·0	—	43—35	32—19	14—5
7. Kerék — horgony	—	—	129·0	—	—	—	—	11·0
8. Augur fej? — áldozati edények	—	—	—	88—81	—	45—31	21·0	15—12
9. a) Janus fej — etruszkus felirat: <i>Velathrī</i> ¹	—	301—279	198—105	113—48 ¹ / ₂	65—39	49—26	29—18	16—10
b) Janus fej — furkosbot . .	—	297—253	153—91	85—52	65—37	48—31	—	19—13
c) Janus fej — delphin	—	231·0	156—129	99—40	53—39	49—32	20—19	18—11

¹ Volaterrae város.

b)

A második csoportban csak öt kisebb nominális fordul elő. A felíratok egyrésze Populoniából, másrésze Vetuloniából és Peithesából származik. Egy Populonia—Vetulonia és Camars (?) városok szövetség-pénze, egy meg Vercnas felíratot visel. Értékjegyük, a pénznemek nagysága szerint egy vagy több gömb, rendszeren a hátlapon fordul elő.¹

Elő- és hátlapi éremkép	Pénznemek és súlyok grammokban				
	triens	quadr.	sext.	uncia	1/2 uncia
1. Kerék — horgony 105, 106	—	—	19·0 (1) 8·85 (1)	9·36—8·29	—
2. Kerék — kétélű fejsze 108—113	—	—	—	9·91—6·80 (10)	$\left\{ \begin{array}{l} 4·85—3·65 \\ (4) \\ 2·70—1·29 \\ (4) \end{array} \right.$
<i>Populonia :</i>					
3. Minerva fej — bagoly és néha felírat. 114.117 . . .	22·75— 17·70 (3)	—	$\left\{ \begin{array}{l} 12·10—9·7 \\ (4) \\ 8·97—8·38 \\ (2) \end{array} \right.$	—	—
4. Mercuris fej — caduceus és felírat 115.118	19·75	—	$\left\{ \begin{array}{l} 11·79— \\ 10·35 (2) \end{array} \right.$	—	—
5. Hercules fej — íjj, nyil- vessző, bot 116	—	—	$\left\{ \begin{array}{l} 14·35— \\ 10·17 (4) \\ 9·6 (1) \end{array} \right.$	—	—
6. Vulcanus fej — kalapács, vasfogó és felírat 119 . .	$\left\{ \begin{array}{l} 13·5—11·1 \\ (3) \\ 9·5—6·7 \\ (7) \end{array} \right.$	—	—	—	—
<i>Populonia—Vetulonia— Camars ?</i>					
7. Vulcanus fej — kalapács, vasfogó és felírat. 120 . .	—	—	11·85 (8)	—	—
<i>Vetulonia :</i>					
8. Állatbőrrel fedett szakáll- talan fej — horgonyon két delphin és néha felírat 121—125	—	—	$\left\{ \begin{array}{l} 15·5—10·0 \\ (14) \\ 8·61—5·35 \\ (4) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} 9·0—6·5 \\ (2) \\ 5·9—5·25 \\ (2) \end{array} \right.$	—
9. Fialat fej — horgony. 126	—	14·19 (1)	—	—	—
<i>Vercnas :</i>					
10. Minerva fej — monstrum 127	?	?	?	?	?
<i>Peithesa :</i>					
11. Mercurius, Apollon vagy Pallas fej — bagoly és felírat 128—131 Valószínűleg 1/2 uncia.	—	—	—	—	3·45—2·26 (9)

¹ Sambon, i. m. 68. lap.

c)

Az osztott deczimális szisztéma szerint tagozódó könnyű, vert sorozat példányain a hátlapi kép, ellentétben az előlapi képpel, a nagy görögországi numi incusi módjára mindig mélyítve jelenik meg. Korukat illetőleg azonban azoktól nagyon messze esnek és így egyenes összefüggést nem kereshetünk a két pénzfaj között. Azok a Kr. e. VI—V. századból származnak, az etruszkus darabok a Kr. e. III. sz. második feléből. A hátlapi éremképek megválasztásában és felfogásában (hippocampus, kigyó) mutatkozó arhaisztikus törekvések technikai kivitelben is érvényesültek. Ebben a régi görög előképeket utánozhatták. De a stílus a III. század bélyegét hordja magán.

Folyó szám	Elő- és hátlapi éremkép	Értékjegy	Súly
1	Szakállas férfi fej virágkoszorútól övezve — hippocampus 132	100	40·80—30·70 (4)
	Szakállas férfi fej virágkoszorútól övezve — hippocampus 133	50	24·78 (1)
2	Szakállas férfi fej delphinbőrrel fedve — kigyóval viaskodó sas 134	50	21·25
3	Szakállas férfi fej delphinbőrrel fedve — griffkeselyű 135	50	20·80—19·10 (3)
4	Állatbőrrel fedett szakállas fej — számarfej 136	30	13·43
5	Sisakos Minerva fej — kakas 137	25	11·60—10·72 (3)
6	Babérkoszorúsfej — pontozott mezőben sas 138	20	11·4—9·3 (3)
7	Fiatal fej — ovális alaku mélyedésben kigyó 139	12½	6·40 (1)
8	Szakállas fej — hal 140	12½	5·76 (1)
9	Phrygiai főveggel fedett fiatal fej — egyenszáru kereszt 141	5	3·58—2·49
10	Fiatal fej — hatsugarú csillag 142	2½	2·5
11	Szakállas fej — üres 143	1	0·55

d)

A bronzérmek negyedik csoportjába tartozik végre a Sambonnál 144. sz. a. leírt nagyobb bronz, — fiatal fejet, félholdakat és csillagokat mutató típussal. Továbbá idetartoznak a már sok vitára alkalmat adott elefántos (7·8—3·6 gr.) és kutyás (3·2—1·6 gr.) kis bronzok. Amazoknak előlapján egy nubiai férfifej, hátlapján pedig a nyakán csengőt viselő elefánt és azok a változatos jegyek láthatók, melyekről Garucci és Gamurini azt hiszik, hogy város iniciálék, ellenben Sambon a pénzt verető hivatalnokok névrejtő jegyeit látja bennük.¹ Emezeken állatbőrrel fedett fiatal férfifej és bal felé szaladó kutya láthatók.

¹ *Babelon* (Rev. Numism. 1896.) a hátlapi típusban Hannibal elefántjaira ismer, melyeken átkelt az Arno és Chiana posványos völgyén; az előlap képe szerint nem más, mint a nubiai elefántvezető feje. — *Sambon Garuccival* egyetértően azt hiszi, hogy ezek az érmek 217. előttről valók, a Pyrrhus-féle invázió emlékét őrzik és Közép-Itáliában verték őket. (*Sambon*, i. m. 35. l.) Lelőhelyük a Trasimenus tó környéke.

Idetartóznak még azok a kis bronzok, melyek felíratuk alapján Cosa Volcentiumhoz (Orbetello közelében) oszthatók be, Marsfej—lófej és Pallasfej—lófej típusokkal (6'02—5'08 gr.).

IV.

Mommsen idézett nagy munkájában nem kíséri meg az etruszkus érmeknek rendszerbe foglalását. Csak általánosan jelenti ki, hogy az arany, ezüst és könnyű réz szisztéma sokkal régebbi, mint a nehéz as.¹ Nem is állott még elég anyag rendelkezésére. Alig ismert Mionnet nyomán pár aranyérmét és ismeretlenek voltak még előtte az ezüst kisérségek is. Szerinte az egyalapú kis aranyérmek egysége, valamint a kétlapú arany 0'23 gr. egysége és az ezüst érmek 0'43 gr. egysége annyira különböznek, hogy nehezen képzelhető el közöttük a természetes és egyszerű kombináció. De nincs is szükség erre, mert a kérdéses veretek különböző városoktól származnak, s így ha analogok sem oszthatók ugyanazon egy rendszerbe. Ugyancsak így vagyunk a rézérmekkel is.

Az ezüst érmek eredetét Mommsen szerint a legrégebbi ázsiai görög egyalapú érmelelssel kell kapcsolatba hozni, miért is nagyon messze nyúlik vissza. Előképe másfelől Athenae lehetett, melylyel Populania, vasbányái révén, már a legrégebbi időkben összeköttetésben állott. Erre vallanak az egyező éremtípusok, egyező pénzláb és annak egyenlő tagoltsága.² Tehát Mommsen szerint a 8 és 16 gr. körüli ezüst érmek attikai és euboeai pénzláb szerint, athenaei minták után készültek. Nem úgy azonban a 11'35 és 11'13 gr. közt ingadozó ezüst érmek. Az ezek által képviselt pénzláb abban a korban még ismeretlen Európa területén és semmi más pénzlábból le nem vezethető, csak a perzsa birod. pénzlábból. Helytelen tehát, hogy némelyek az aiginai staterek modifikációit látják bennük, valamint az is, ha mások a chalkidikéi pénzlábbal hozzák kapcsolatba.³

Az értékjegy nélküli darabokat (1. 2.)⁴ úgy tekinti, mint az attikai illetőleg perzsa pénzláb pénzegységeinek részdarabjait.

Az aranyérmek, Mommsen szerint, miletosi pénzlábra verettek. A 4'67 gr. és 1'15 gr. példányok (5. 6.) úgy tekintendők mint $\frac{1}{3}$ és $\frac{1}{12}$ -ed drachmák. Ezt a pénzlábat pedig, ha a *legrégebbi időben* már otthonos Etruriában, csak onnan kölcsönözhetette, ahonnan az ezüstöt. Ez pedig attikai. A miletosi pénzláb egyetlen, melyben az európai Görögországban aranyat vertek, nevezetesen Aigina szigetén és így a történelmi összefüggés tisztán áll előttünk.⁵

A rézérmekről az a véleménye, hogy az etruszkus aes grave sorozatai általában könnyebbek, mint a latiumi példányok. *A legnehezebbek is alig haladják meg a 201 grammot.*⁶ Lepsius-szal és Genarellivel szemben vitatja, hogy a tipológia vagy a metrológia egymagában elegendő biztosítékot nyújthat a helyes kronológiai osztályozásra. Szerinte az

¹ Mommsen, i. m. 215. l.

² U. a. i. m. 217—8. l.

³ U. a. i. m. 859—60. l.

⁴ A zárójelben levő számok az érmekről összeállított táblázatos kimutatásunk folyószámait jelölik.

⁵ Mommsen, i. m. 21. és 219. l.

⁶ U. a., u. o. 224. l.

érmek művészi stílusának és súlyának együttes szem előtt tartása vezethet csak kellő eredményre. Abból, hogy a legrégebbi etruszkus érmek kétlapúak, tökéletesebb feliratokat viselnek, mint a latiumiak és könnyebbek is azoknál, arra a következtetésre jut, hogy fiatalabbak a legrégebbi római asoknál és nem Latium kölcsönzött Etruriától, hanem megfordítva.¹

Az etruszkus font nagyságáról pedig azt mondja, *nem valószínűtlen, hogy könnyebb volt a rómainál és talán egyenlő volt egy szicíliai fonttal, illetve 2/3-ad római fonttal, ami egyenlő 218 grammal.*²

Ezeknek az érmeknek kronológiai rendszerbe foglalását Deecke kísérelte meg először. Ime az etruszkus érmelesnek általa megállapított hat korszaka súlyrendszerével, pénzdarabjaival és pénzlábaival.

Első korszak. Kr. e. 500-ig. A mérleg játsza a főszerepet; mellette a 327·434 gr. római as. Nyers rézrúdak, arany és ezüst rögök és huzalok, továbbá idegen, kisázsiai, arany és ezüst pénzek használatosak.

Második korszak. Kr. e. 450-ig. A változatlan réz mellett fellép a perzsa-ezüst stater és dareikos. *Ezüst egység:* $1/12$ ed uncia = $1/144$ -ed római as (scripulum). Értékjelzés deczimális szisztémával, de negyedeléssel. Jóniai arany $1/3$ -ad és $1/6$ -od súlylyal utánverve. *Arany egység:* $1/10$ -ed régi scripulum. Értékviszony arany és ezüst között 1: 10. Értékjegy 20 és 5. Ide tartoznak tehát a fenti táblázatokon 5. és 6. sz. a. felsorolt aranyak és 6. 16. sz. a. ezüst érmek.

Harmadik korszak. Kr. e. 400-ig. A bronzérmek veszítenek súlyukból. Használatban vannak a perzsa ezüst staterek és kettős staterek, az előbbiekkal egyenlő súlylyal, de az *ezüst egység* $1/24$ -ed uncia = $1/288$ -ad római libra. *Értékviszony* ezüst és réz között 1: 288. Értékjegy: 10 és 20. Arany nincs. Ide tartoznának a 21. sz. a. leírt ezüst érmek.

Negyedik korszak. Kr. e. 269-ig. Megtörtént az attikai-syracusaei pénzrendszer átvétele. A rézérmek súlya 218·288 gr-nál megállapodik és képviselik az etruszkus-font nagyságát. Lassanként azonban ismét súlyed a rézérmek súlya, leginkább a kisebb egységeké. *Ezüst* tetradrachmák, didrachmák, drachmák és $1/5$ drachmák vannak forgalomban 20, 10, 5, 1 értékjegyekkel. Fellépnek az arany litrák 50, 25, 12·5, 10 értékjeggyel. A három fém közti *értékviszony:* 1: 15: 250. Ide tartoznának tehát a 2—4 sz. a. arany-, az 1—5, 17—20 sz. a. ezüstérmek és a bronzérmek *a* csoportja.

Ötödik korszak. Kr. e. 200-ig. Bekövetkezett az etruszkus szisztémának a rómaival való kiegyenlítése; 264-ben életbe lépett a trientalis-láb, de a rézérmek súlya tovább súlyedt, mígnem váltópénzé lettek. Az előbbi korszak *ezüst egysége* felére száll le. Az érmek 20, 10, 2·5, (1) értékjegyeket viselnek. Ez a három pénznem megfelel a római denariusnak, quinariusnak és sestertiusnak. Arany nincs. Idetartoznak az ezüstérmek közül a 22—49 sz. alattiak, a bronzérmek *a* csoportjának legkönnyebb darabjai és a *b* csoport.

Hatodik korszak. Végre a réz sextans-lábat fogadják el és *γρσα* rézérmeket *vernek*, melyeknek kis egysége a legnagyobb darabnak $1/100$ -ad része. Az értékjelölés deczimális. Arany, ezüst érmek nincsenek forgalomban. Idetartoznának tehát a bronzérmek *c*. csoportja.

¹ U. a., u. o. 227. l.

² U. a., u. o. 225. l.

Alapjában ezt az osztályozást fogadja el *Hultsch*,¹ *Head*² és *Sambon*³ is azzal a különbséggel, hogy *Hultsch* babilonai és athenaei pénzlábról is beszél, *Head* pedig hajlandó a perzsa pénzlábat redukált aiginai lábnak tekinteni. Folytathatnók még tovább az eltérő vélemények felsorolását. De ez is elég arra, hogy láthassuk a bizonytalanságot, mely az etruszkus érmek osztályozásában van. Ezek az osztályozások nagy tekintélyek által lefektetett téves alapokon épültek fel. Kiigazításuk csak lassan vált érezhető tudományos szükséggé. Ilyen téves alapokat rakott le Mommsen, mikor azt állította, hogy Róma első nehéz rézérmeit a decemvirek korában, tehát a Kr. e. V. sz. közepén bocsátotta ki, és hogy a 327 grammos font Rómának ősi súlyegysége. Holott minden jel arra mutat, hogy Róma csaknem egy századdal későbbben bocsátotta ki első érmeit és valószínűleg akkor cserélte fel az itáliai első súlyegységet, a 273 grammos u. n. itáliai litrát vagy oszku fontot új súlyegységével a 327 grammos római fonttal.⁴

Ilyen körülmények között elképzelhető, mennyire téves úton jár Mommsen és főleg Deecke, mikor az etruszkus font nagyságát Rómából vezetik le és ezzel Rómától teszik függővé Etruria egész pénzrendszerét.

Téves alapokon épült fel Deecke rendszere máskülönben is. Hogy a legkülönbözőbb pénznemeket összehozhassa és rendszerbe foglalhassa, egészen önkényesen állapítja meg a három fém közötti értékviszonyt. Az arany és ezüst között egyszer 1: 10, máskor 1: 15 a viszony. Az ezüst és réz között egyszer 1: 288, máskor 1: 250, holott a fémek közötti értékviszonyok a pénzrendszerekbe bevívve, sokkal nagyobb állandóságot kell, hogy mutassanak. De másfelől nem lehetett az aranynak és ezüstnek soha oly nagy értéke a rézzel szemben.

További gyöngéje a fenti osztályozásoknak, hogy a 8 és 16 gr. körüli ezüst darabok nem érik el sem az attikai, sem a syracusaei didrachma és tetradrachma 8.72 gr. és 17.44 gr. súlyát, hanem 8.4 gr. és 16.8 gr. átlagos súlyukkal alatta maradnak ezeknek. Tekintet nélkül hagyják a pénzláb megállapításában az értékelő rendszernél határozott formában jelentkező deczimális karaktert és figyelmen kívül hagyván azt a számbaveendő tény, hogy Syracusaeában csak a IV. sz. közepén találjuk meg a deczimális értékelő rendszert azzal a tagoltsággal, mely Etruriában már korábban fellép, egyenesen Syracusaeából kölcsönözöttek mondják Etruria rendszerét.

Az etruszkus érmek tanulmányozása közben arról győződtem meg, hogy *Etruria területén két különböző nagyságú súlyrendszer volt ott-honos: egy nehéz és egy könnyű. A nehéz a régebbi és azonos Itália ősi súlyegységével, az u. n. itáliai litrával vagy oszku fonttal. Súlya 273 gr. A könnyebb 202 grammot nyom és feltűnése összeesik az etruszkus arany éremverés kezdetével, sőt talán az keltette életre. Ez utóbbi képviselői az etruszkus aes grave legnehezebb sorozatai. Úgy látszik, a két súlyrendszer egy időben is uralkodott Etruria különböző területein.*

¹ *Hultsch* Fr., Griechische und römische Metrologie. Berlin, 1882. 684—89. l.

² *Head* B., Historia numorum. Oxford, 1887. 10—14. lap.

³ *Sambon* A., i. m.

⁴ *Samwer—Bahrtsfeld*: Geschichte des älteren römischen Münzwesens bis circa 200 vor Christ. Wien, 1883.

Dörpfeld, Mitth. d. kais. deutsch. arch. — Inst. Athenische Abth. X. köt. 289. l.

Pernice, Griechische Gewichte. Berlin, 1894. 8. 30.

Lehmann, i. m.

A nehéz font babilóniai eredetű és fele az eredeti babilóniai ezüst minának (545·8 gr. lásd 78. l.). A könnyű font perzsa eredetű és $\frac{2}{5}$ -de az u. n. királyi babilóniai-perzsa kereskedelmi minának (505 gr. lásd 78. l.).

Babilóniai-etruszkus rendszer.

Etruria összes érmei — véleményem szerint — ehhez a két különböző súlyrendszerhez csatlakoznak. Még pedig a 11 gr. és 22 gr. körüli ezüstérmek, a kétlapú aranyok, a nehéz fonthoz; a 16 és 8 gr. körüli ezüstérmek, az egylapú aranyok és az összes bronzérmek a könnyű fonthoz.

Semmi okunk nincs, hogy Itálián kívül keressük azt a pénzlábot, mely szerint ezek az érmek kibocsáttattak. A 273 grammos ősi itáliai fontból, illetve a vele azonos rézlitrából, a mint látni fogjuk, egészen természetesen fejlődött ki a 22 és 11 *gros* ezüst érmek egysége olyan módon, hogy a 273 gr. réz fontból az ezüst és réz között fennálló értékviszony szemmel tartása mellett, levezették az ezüst egységet és azt bevitték a pénzrendszerbe. Azok, akik eleddig a perzsa pénzlábból, az 561 *gros* ezüst minából vezették le Etruria ezen érmeit és a 11, 22 gr. körüli érmeiket a perzsa siglos kettőzéseként fogták fel, mindannyian érezték, hogy csak bizonyos kikerekítéssel juthatnak ehhez, mert hiszen a perzsa siglos 5·6 gr. súlyú és az ebből előállítható stater 11·2 gr., a tetradrachma — hogy görög kifejezéssel éljünk — 22·4 gr., holott az etruszkus érmek példányai 22·61 gr., 11·5 gr., 11·45 gr., 11·38 gr. súlyúak, már pedig ezt nem lehet figyelmen kívül hagynunk. A kis ezüst egységet *Deecke*¹ is 1·137 *gr*-nak veszi, de azért tiszta perzsa rendszert lát benne. *Lehmann*² ellenben felállított rendszerében az $\frac{1}{24}$ -ed *ráadvással* növelt eredeti babilóniai ezüst mina $\frac{1}{60}$ -ad részét látja bennük. Én más úton jutottam erre az eredményre. A 273 *gros* régi itáliai fontot az eredeti babilóniai súlyrendszerhez viszonyítva (l. 78. l.), nem tekinthetjük másként, mint másodlagos súlynak, mely azáltal állott elő, hogy az eredeti babilóniai könnyű ezüst mina (545·8 gr.) felét³ Itália területén a réz mérlegelésénél is súlyegységgé emelték, már a legrégebbi időben. Épen azért az ezzel szorosan összefüggő, az ebből előállott ezüst pénzrendszert sem foghatjuk fel másképpen, mint a babilóniaihoz csatlakozó rendszernek, mely Etruria területén nyerte új formáját, tehát *babilóniai-etruszkus* rendszernek nevezhetjük. Képviselői a 11·37 és 22·74 grammos ezüst érmek.

Igen ám, de az ázsiai súlyrendszereket és pénzrendszereket, s az ezekből levezetett összes európai ókori súly- és pénzrendszereket is, a sexagezimális szisztéma jellemzi, melynek szerves tagja az Itália területén ősidők óta otthonos 12-es rendszer is. Az etruszkus érmek értékelő rendszere azonban, mint láttuk, deczimális és tízes osztással jutott el a nagy ezüst egységről a kis ezüst egységre, vagy helyesebben a kis egységből tízes számrendszerrel alakult ki a nagy egység.

Honnan került a tiszta deczimális szisztéma a duodecimálisnak társaságába Itália területén, Etruria pénzrendszerébe?

¹ *Deecke*, i. m.

² *Lehmann*, *Altbabylon. Maass u. Gewicht etc. Zeitschr. f. Ethnologie*, XXI. (1889.) 275. l.

³ *Lehmann*, i. m. 257. és 267. l.

A rövid, kényelmes felelet mindig úgy hangzott erre a kérdésre, hogy Szicília ezüst litra rendszere szolgált Etruriának például, hogy Etruria Sziciliából kölcsönözte. Lehetséges, hogy Szicília területén a pénzrendszerekbe hamarabb bevitették az idegen számítási rendszer, mint Etruriában, de ez még nem bizonyítja azt, hogy a számítási rendszer korábban divatos volt Szicília szigetén, mint Etruria területén, sőt az a tény, hogy Etruriában alighogy a pénzrendszerbe bevitték, mindjárt külső kifejezést is nyert az értékjegyekben, és hogy az a fejlett tagoltság, melylyel Etruriában már az V. század közepén és végén találjuk, Sziciliában csak a IV. sz. közepe táján tűnik fel,¹ azt bizonyítja, hogy Etruria korábban fejtette ki deczimális rendszerét, mint Szicília. Mint önállóan, Etruria területén kifejlődött rendszert azonban nem fogadhatjuk el, hiszen Itália népei már a legrégibb idők óta a tizenkettes rendszerrel éltek. Egyenesen Egyiptomhoz kell tehát fordulnunk, mert a deczimális rendszernek ez az ősi hazája.

Az ázsiai kulturállamoknak és Egyiptomnak gyakori érintkezése adott alkalmat arra, hogy az ázsiai sexagezimális rendszerbe a tízes rendszer bevitessék² és viszont, hogy az ázsiai rendszer áthassa az egyiptomit.

Amíg a babilóniai eredetű súlytalentumok mindig 60 minára és ezek ismét 60 sekelre oszlanak, addig az arany és ezüst talentumok 60 minára, de ezek már csak 50 sekelre tagozódnak.³ Ez utóbbi sajátosság mutatja a deczimális rendszer hatását a sexagezimális rendszerre.

Egyiptomban a súlyegység, a then (91 gr.), mindig tizszerese a kis egységnek a ketnek (9·1 gr.); tehát a tízes rendszer tiszta. Arany és ezüst a legmagasabb összegig, mindig ketben fejeztettek ki.⁴ Viszont azonban az egyiptomi font, a then a babilóniai rendszer szempontjából nem tekintendő másképp, mint az eredeti babilóniai könnyű mina közönséges normálisa $\frac{1}{6}$ részének ($546:6=91$.) és a ket, mint annak $\frac{1}{60}$ része. Tehát nem mások, mint a babilóniaiból a hatvanas rendszer tényezőinek segítségével levezetett másodlagos súlyok.⁵

Igen, de az itáliai 273 gros font is, mint láttuk, szerves része a babilóniai 546 gros ezüst minának és így elfogadhatjuk azt a feltevést, ha már az etruszkus tízes rendszer eredetére akarunk rámutatni, hogy amíg az itáliai rézértékmérésnél a 12-es osztályozás megtartásával volt használatban a 273 gros font, addig az arany és ezüst mérlegelése ugyancsak a 273 gros fonttal, de az Egyiptomot jellemző tízes rendszer szerint történt már jóval előbb, mintsem a pénz kibocsátásra gondoltak volna. A viszony a két rendszer között egyszerű volt, hiszen az egyiptomi font úgy viszonylik az itáliai ősfonthez, mint 1:3, tehát az itáliai ősfont $\frac{1}{10}$ része egyenlő három egyiptomi kettel ($273:10=91:10 \times 3=27\cdot3$ gr.), vagyis a mi ugyanaz, egy egyiptomi ket egyenlő $\frac{1}{30}$ -ad itáliai fonttal ($9\cdot1=\frac{273}{30}$). Csak az ezüst és réz értéke közötti viszonyt kell ismernünk, hogy a két különböző rendszer közötti belső összefüg-

¹ Head, i. m. 156. l.

² Lehmann, i. m. 247. l.

³ Lehmann, i. m. 251. l.

⁴ Hultsch, i. m. 372. l.

⁵ Lehmann, i. m. 325. l.

gést is lássuk. A két nemes fémre később térünk rá, most csak az ezüst és a réz értékviszonyáról szólunk. Ennek lehető helyes megállapítása azért is kívánatos, mert Itália területén az arany és ezüst pénzek megjelenése után is hosszú időn át fontos szerepet játszik azok mellett a réz.

Nemcsak Etruria és Itália, hanem Szicília területére vonatkozólag is kezdettől fogva elfogadták az ezüst és réz értékviszonyául az 1:250 magas arányt. *Mommsen* ezen arány mellett állapította meg, hogy Rómában Kr. e. 268-ban a trientalis láb életbe léptetése alkalmával kezdtek ezüst érmeket verni, és általában ezen értékviszonynyal oldotta meg a Szicília és Itália pénzrendszerei körül felmerült kérdéseket.

Deecke is ezt a magas arányt fogadta el, mikor az etruszkus arany-, ezüst- és rézérmeket rendszerbe foglalta, sőt feltételez 1:288 viszonyt is. Eszerint az arany, ezüst és réz viszonyát ezek az arányok mutatják:

$$\begin{aligned} \text{arany : ezüst} &= 1:15 \\ \text{ezüst : réz} &= 1:250 \\ \text{arany : réz} &= 1:3750. \end{aligned}$$

Hogy azonban az arany és a réz nem képviselhettek ilyen magas értéket a rézzel szemben, az újabb kutatások mind jobban igazolják. A Kr. e. III. évezredből származó ősbabilóniai kereskedelmi okmányok szerint Babilónia területén abban az időben az ezüst és réz értéke 1:120 és 1:130 arány szerint változott.¹ *Brugsch* kimutatta, hogy Egyiptom területén a Ptolemaiosok korában *régi minta szerint*, az ezüst és a réz értékviszonya 1:120.² Rómában sem 1:250 arány szerint kezdődik meg a kettős értékelés 268-ban, hanem 1:120 viszony szerint a sextans láb életbeléptetésével.³ Az uncialis láb elfogadásakor, Kr. e. 217-ben, a lex Papiria értelmében az arány 1:112.⁴ Kr. u. 397-iki törvény értelmében is csak 1:120.⁵

Az értékviszony ilyen állandósága mellett Etruria részére sem fogadhatjuk el a magas arányt, hanem le kell azt szállítanunk 1:120-ra, mint a mely arány érmelésének utolsó szakaszában is fennáll.⁶ E szerint tehát a két fém közti arány; ezüst:réz = 1:120. Az etruszkus pénzrendszer, melynek legtöbb nominalisa értékjeggyel van ellátva, a legmesszebb menő bizonyítékot nyújt arra, hogy a fémeknek szükséglet és tapasztalat által már régen megállapított viszonya a pénzrendszerbe bevette annak állandóságot kölcsönöz. Az ókori pénzrendszerek sem érezhették meg az áru jelleggel bíró nyers fémek piaci árának naponkénti ingadozását, hanem csak koronként tükrözik vissza az államok gazdasági jólétének súlyedését vagy emelkedését, aszerint, mint az értékarány megtartása mellett kisebb vagy nagyobb pénznemek hozatnak forgalomba. A pénznemek közül az, mely átlépi az értékviszony

¹ Dr. *Thrämer* Eduard strassburgi egyetemi tanár úr szíves szóbeli közlése alapján hivatkozom erre az arányra. Nemsokára megjelenendő munkájában közlést tesz ezek az okmányokat.

² *Brugsch*, i. m.

³ *Samwer*, i. m. 172—181. l.

⁴ A 3·9 gros denarius = 16 drb. 27·28 gros asszal.

⁵ *Mommsen*, i. m. 834. l.

⁶ *Haeberlin*, i. m.

határait, a többivel szemben nem tekinthető másnak, mint lokális kereskedelmi célokat szolgáló váltópénznek.

Visszatérve most az Etruria területén használatos két különböző szisztéma belső összefüggésének kimutatására, az 1: 120 értékarány alapján könnyen megállapíthatjuk azt. Egyiptomban a *ket* (*lot*), mint ezüst egység képviseli rézértékben az eredeti babilonai nehéz ezüst mina súlyát, mely egyenlő két könnyű minával ($9 \cdot 1 \times 120 = 1092$), míg az $\frac{1}{2}$ *ket* (*lot*) ezüst ugyanannak könnyű formáját rézben ($4 \cdot 55 \times 120 = 546$). Ellenben az Etruria területén tíz részre oszló 273 gr.-os font, mint kis ezüst egység képviseli a babilonai könnyű ezüst mina talentumának $\frac{1}{10}$ részét (6 mina) és a 273 grammos nagy egység ugyanazon arány mellett, ugyanannak egész talentumát rézben. ($273 \times 120 = 32760$; $273 : 10 \times 120 = 32760 : 10$.) Amíg tehát az egyiptomi ezüst *ket* rézben két babilonai könnyű mina súlyával egyenlő, addig az etrusiai ezüst egység 6 ugyanakkora súlyú rézminával egyenlő értékű. Tehát a két fontrendszer közt feltételezett 1:3 egyszerű arány ilyen alakban is kifejezésre jut s nyilvánvaló a köztük levő összefüggés.

Kérdezhetné bárki: miért nem vitték át az ezüst súlyrendszert változatlanul az ezüst pénzrendszerre, miért nem tartották meg a $\frac{273}{10}$ gr. súlyt mint ezüst pénzegységet? A feleletet megkapjuk rá, ha a 273 gr. rézfonthoz az 1: 120 arány mellett keressük a megfelelő ezüst értéket: $273 : 120 = 2 \cdot 275$, vagyis az a súlyegység, melyet képviselnek az 5 értékjeggyel ellátott ezüst érmek (6. 7.). Látjuk tehát, hogy az ezüst mérlegelésénél használt kis súlyegységet, a fontnak $\frac{1}{10}$ részét ismét 12 részre osztották, tehát bevitték a 10-es szisztémába a 12-es, illetve 60-as számrendszer tényezőit. Ez is Egyiptomra utal. Az egyiptomi *ket* (*lot*) részeire való oszlásánál szintén nem tartotta meg a tiszta deczimális karaktert, hanem vegyült a hatvanas rendszerrel.¹

Azt, hogy ilyen módon kapták a fenti kis ezüst pénzegységet, vagyis, hogy a rézlitrából vezették le, mindennél jobban bizonyítja az a jelenség, — melyet eddig nem méltattak figyelemre — hogy az etruszkus értékelő rendszer mindig a kisegységből indul ki és azon épül fel, míg az ókor más pénzrendszereinél, a nagy egység darabolódik részeire.

Ez a kis ezüst pénzegység olyan viszonyban állott a réz litrához, mint 1: 1; ellenben a súlyegység (273 gr.) úgy viszonylik hozzá, mint 12: 1. A míg tehát az ezüst súlyegység 12 rézlitrával volt egyenlő értékű, addig a pénzegység egy litra réz értékét képviselte. Ez az egyenes viszony tette kívánatosná, hogy a fontnak ne $\frac{1}{10}$ hanem $\frac{1}{120}$ részén, mint pénzegységen építsék fel pénzrendszerüket, melybe aztán bevitték az ezüst súlyrendszer deczimális jellegét és azzal állították elé az egység többszöröseit s ezekből, felezéssel, a közbeeső egységeket.

A 2275 gr. ezüst pénzegységet képviselik az 5 értékjeggyű ezüst érmek (6. 7.) 1137 gr. átlagos súlylyal. ($1137 : 5 = 2274$). Ha elfogadjuk mi is a litra nevet a nemes fémek egységének jelölésére, mondhatjuk, hogy ezek az ötlitrás darabok öt nehéz itáliai réz litrával (a 273 gr.) voltak egyenlő értékűek. Olyan nehéz etruszkus bronzérmek, melyek 273 grammot nyomnának, nem maradtak ránk. Nem gondolha-

¹ Hultsch, i. m. 374. l.

tunk tehát másra, mikor rézfontról beszélünk, mint csupán nyers rézre, melynek súlyát minden kereskedelmi ügyletkötésnél mérleg segítségével kellett megállapítani. Ilyen nyers rézrögök gyakran kerülnek felszínre Etruria területén, mint pl. a híres vulcii leletben is.¹

Az ezüst érmek nehéz sorozatában találunk még két, értékjeggyel ellátott darabot, amphorás típusú (21). A nehezebb a rézfontból levezetett fenti ezüst pénzegység tízszeres súlyát mutatja (22·74 gr.), de 20 értékjegyet visel. A könnyebb pedig ennek felét és értékjegye 10. Az ezüst egység tehát, a melyet ezek képviselnek, éppen fele az elébb tárgyalt ezüst pénzegységnek, $(22·74 : 20 = 11·37 : 10 = 1·137)$ úgy viszonylanak tehát egymáshoz, mint 1 : 2. Ahhoz, hogy a két különböző egység közötti kapcsolat természetét tisztán láthassuk, szükséges, hogy az azokat képviselő pénzdarabok művészi stílusából azok korát megállapítsuk.

Sambon A. az amphorás darabokat idősebbeknek tartja, mint a szakállas férfifejet mutató nehéz érmeiket.² Az utóbbiakon makedon befolyást lát és azért hajlandó a Kr. e. IV. századra tenni korukat, míg az amphorás típusúakat az V. századba osztja be. *Klügmann* és *Deecke* ellenben az elsőként a legrégebbi vert etruszkus érmeiket látják. És valóban, ha pl. *Garucci* képeiben³ nézzük ezeket az érmeiket, sokkal több darabosságot és arhaikus vonást találunk kivitelükben, mint a *Sambon* közölte rajzokban. Ez utóbbi, állításának igazolására, felhossa, hogy a perzsa pénzlábat, mely szerint ezek verettek, Makedoniába először az V. sz. végén vitték be és innen terjedt el Etruriában. Láttuk, hogy semmi okunk sincs idegen területéről kölcsönöztünk tekintenünk az ezüst pénzlábat, mely az itáliai régi rézlitrából természetes módon állott elő. De másfelől ezeket az érmeiket északi Etruriában, a Pó-vidéken találták. (Bononia?) Azt pedig tudjuk, hogy az Alpesek gerinczén át a Pó síkságára özönlő barbarus népek már a Kr. e. V. sz. végén, illetve a IV. sz. legelején kiszorították az etruszkusokat az északi területekről és dél felé vonulásra kényszerítették őket. Ezek az érmek tehát csak az azt megelőző időből származhatnak és ha nem is adunk igazat *Klügmann*-nak és *Deecké*-nek, kétségkívül az V. sz. legrégebbi érmei közé kell őket sorolnunk. De viszont az amphorás tintahal típusú könnyű érmek veretési korát sem tehetjük a Kr. e. V. század második felénél későbbre. A kérdést egy harmadik sorozat oldja meg. Van ugyanis a babilóniai-etruszkus rendszerbe tartozó ezüst érmek közt néhány értékjegy nélkül való is (8—16). Ezek között találjuk a hosszú peplost viselő, jobbra szaladó szárnyas Górgon-típusút is. Ezek a rendszernek legrégebbi darabjai, melyeket arhaikus stílusuk alapján *Martha* is Etruria legelső pénzeinek tart a Kr. e. V. sz. legelejéről.⁴ Az amphorás érmek ezeknél sokkal fiatalabbak, de fiatalabbak bizonyára a férfifejesek is. Azonban az értékjegy nélküli Gorgonos pénzek azonos súlyúak az értékjeggyel ellátott férfifejes pénzekkel és időrendileg sem esnek messze egymástól. Bizonyosra vehető tehát, hogy ugyanazon (2·274 gr.) pénzegységet képviselnek, vagyis, hogy a Gorgonos darabok is 5 ezüst litrasok. Az értékjegy

¹ *Mommsen—Blacas*, Histoire de la monnaie romaine. Paris, 1860. I. köt. 175 l.

² *Sambon* A., i. m. 20., 44. és 65. l.

³ *Garucci*, i. m. LXXII. t. 20., 21.

⁴ *Martha* Y., L'art étrusque. Paris, 1889. 609. l.

nélküliek a rendszer legrégebbi darabjai, a melyekhez közvetlenül csatlakoznak a férfi fejes érmek, hasonló súlylyal, de már értékjeggyel ellátva. Ennek magyarázata az, hogy az etruszkusok legelső pénzeik kibocsátása alkalmával még nem használtak azokon értékjegyeket, csak később, talán a második kibocsátásnál, a férfi fejes érmeken alkalmazták az 5 értékjegyet először. Még valószínűbb, hogy az értékjegyes és értékjegy nélküli darabok különböző területeken voltak otthonosak, vagyis más-más város érmeit kell bennük látnunk. Erre vallanak az eltérő típusok és a lelőhelyek különbözősége. A férfi fejes érmek, a mint láttuk, északon, a Pó vidékén otthonosak, míg a Górgon típusúak, hátlapjuk felirata szerint *Phesulae* város érmei. *Phesulae*hoz tartoznak, vagy a vele szövetséges városokhoz a szintén értékjegy nélküli sphynx, hippocampus típusú érmek is, de ezek ma, a kevés ismeretes anyag alapján, még nem osztályozhatók.

A nehéz ezüst egységet (2·274 gr.) képviselő érmek tehát a Kr. e. V. sz. elejéről származnak.

Az amphorás tintahal típusú érmek ellenben, melyek a kisebb ezüst egységhez tartoznak, fiatalabb és fejlettebb művészetet mutatnak. Vereztük korát *Sambon* is a Kr. e. V. sz. második felére teszi.¹ Ezeket tehát kronológiailag alája rendelhetjük a nehéz sorozatoknak és az egységüket (1·137 gr.) úgy tekinthetjük, mint az előbbi kor nagy egységéből felezéssel előállott pénzegységet. E feltevés helyességét bizonyítja az is, hogy ilyen redukálással Etruria érmelesében még találkozunk. Később még szólunk ennek okáról és idejéről. Most csak azt kell még megállapítanunk, hogy a redukált súlyú amphorás tintahalas érmeket *Garucci* — *Plinius* és *Cato* azon adatai alapján, hogy a görögök Pisát Teutani, Teutae etc. néven hívták — Pisához osztja be. A tintahal szimbolizálta e szerint a város nevét; valóban az érmekeket Pisa környékén is találták.

Látjuk tehát, hogy a *babíloniai-etruszkus* pénzrendszer a tárgyalta formában Etruria északi részében az Arnus (Arno) és Padus (Pó) közötti területen volt otthonos. Ebből az következik, hogy a 273 gr. súlyú rézlitra is az északi részekben volt leginkább használatban. Ez a körülmény talán alkalmas arra is, hogy támogassa azt a feltevést, hogy a 273 gros súlyegység a szárazföld felől, a Balkán-félsziget közvetítésével jutott el Ázsiából Itália északi részeibe és innen az Appenninek keleti és nyugati lejtőjén, Etruria, Umbria és Picenum közvetítésével terjedt el Közép- és Dél-Itáliában.

Az elmondottakat röviden összefoglalhatjuk a következőkben: Etruria területén a legrégebbi idők óta használatos volt a réz és ezüst mérlegezésére a 273 grammos ős itáliai font, az itáliai rézlitra, oszkus font. A réz font duodeczimális rendszer szerint oszlott részeire, míg az ezüst font, egyiptomi mintára, tíz részre oszlott csupán, de $\frac{1}{10}$ -ed része — szintén egyiptomi analógiára — 12-es rendszer szerint tagozódott. A pénzverés megkezdése alkalmával, a Kr. e. V. század elején, az ezüst font $\frac{1}{120}$ -ad részét (2·274 gr.) pénzegységgé emelték, mi által az ezüst és réz között már fennálló határozott értékviszony alapján (1:120) az ezüst pénzegység, az ezüst litra, egyenes viszonyba jutott a réz fonttal, a réz litrával

¹ I. m. 44. l.

olyan módon, hogy az ezüst litra egyenlő értékűvé vált egy réz litrával. Későbbben bekövetkezett az ezüst litra felére való redukálása, a mikor már csak $\frac{1}{2}$ réz litrával volt egyenlő értékű. A réz súlyát mindig mérleg segítségével állapították meg.

Minthogy pedig az itáliai 273 gros litra nem egyéb, mint az eredeti babilóniai ezüst mina (546 gr.) fele, az etruszkus pénzrendszert, mely ebből fejlődött ki, *babilóniai-etruszkus pénzrendszernek* nevezhetjük el és képviselői a 22 és 11 gr. körüli ezüst érmek a Kr. e. V–IV. század folyamáról.

Campaniai-etruszkus rendszer.

Ehhez a rendszerhez csatlakoznak, ha későbbi korból származnak is, azok a szép, üde stílusú Volsinii-beli aranyak (5. 6.), melyeket *Mommsen* miletoszi lábra verteknek mond, *Deecke* pedig általánosságban az ion pénzrendszerhez soroz. Korukat mindketten helytelenül állapították meg, mert nagyon koraiaknak mondják őket. *Deecke* a Kr. e. V. századra teszi, holott művészi kivitelük merőben ellenmond ennek. Teljesen azonos művészi kidolgozásúak azokkal a campaniai pénzekkel, melyek a Kr. e. IV. század végén és a III. század elején bocsátattak ki, pl. Neapolisban, érmelése második szakaszának végén.¹ Éppen ezért, kor tekintetében, nem is választhatók el azoktól. A III. század elején tűnnek fel Campaniában a 3.41 gr. átlagsúlyú ezüst drachmák. Ezek Etruria területén is otthonosak, érmelésének legutolsó szakaszában (50. 52.) *Sambon*² a marseillei drachmák utánzatait látja az etruszkus drachmákban, míg *Haeberlin* campaniai befolyást vesz rajtuk észre.³

Tudjuk, hogy Etruria uralta egy időben Campania legnagyobb részét és itt fennállott egy etruszkus városszövetség, mely sok ideig kezében tartotta Campania kereskedelmi piacait. Természetes, hogy ezek etruszkus súly- és pénzrendszerüket ide is magukkal vitték. E ponton elfogadhatjuk *Haeberlin* véleményét, mely szerint az etruszkus pénzrendszerből vitték be a Kr. e. IV. század végén a campaniai pénzrendszerbe az 1.137 gr. kis ezüst egységet, mely későbbben Rómában, mint számítási egység lépett fel a sestertiusban.

Campaniában annak háromszorosa ezüst pénzegységként jelentkezik a 312 évi pénzreform alkalmával kibocsátott 3.41 gros drachmákban. Campaniából vitték tehát ismét vissza Etruria területére, de már háromszoros nagyságban. Az 1.137 gr. súly egyenlő nagyságú a római scripulummal, azért mondhatjuk, hogy Campaniában a Kr. e. III. század első felében három scripulum súlyú ezüst érmek voltak használatban és innen terjedt el, a kereskedelmi összeköttetés révén, Etruriában is. Azt, hogy milyen élénk lehetett a két terület között való összeköttetés, hogy mennyire uralkodott Campania a Kr. e. III. század folyamán az etruszkus piacokon, semmi sem bizonyítja jobban, mint éppen a Volsinii-beli aranyérmek, melyekről *Haeberlin* kimutatta, hogy aranyegységük egy campaniai ezüst drachmával volt egyenlő értékű.⁴

¹ *Sambon*, i. m. 221–245. l.

² U. o. 241–245. l. és 66. l.

³ *Haeberlin*, Die jüngste etruskische u. die älteste römische Goldprägung. Zeitschrift f. Numismatik, 1907.

⁴ U. o.

A Volsiniihez tartozó nehéz arany (5.) tudniillik négy scripulum súlyú (4·55 gr.) és 20 értékjegyet visel, míg a kisebb (6.) egy scripulumot nyom (1·137 gr.) és 5 értékjegyet visel. Az ezekből nyerhető aranyegység, az arany és ezüst között fennálló 1:15 értékviszony alapján, éppen egy campaniai drachmával egyenlő értékű ($4·55 : 20 = 1·137 : 5 = 0·227$. — $0·227 \times 15 = 3·405 = 3·41$). Tehát a nagy arany 20 és a kis arany 5 értékjegye 20, illetve 5 campaniai drachmára vonatkozik.

Ezt a pénzrendszert, mely Etruria érmelésének utolsó szakaszát jellemzi a Kr. e. III. század első felében, nevezhetjük tehát *campaniai-etruszkus* rendszernek és képviselői: a még csak három példányban ismeretes, a Volsiniihez tartozó aranyak, a campaniai 3·41 gros drachmák és ezeknek etruszkus utánzatai.

És hogy valóban a campaniai-etruszkus rendszerrel záródik le Etruria önálló érmelése a Kr. e. III. században, az etruszkus érmek művészi karakterén kívül történelmi adatok is bizonyítják. Tudjuk, hogy Etruria Rómával szemben már korábban megingott politikai hatalmát véglegesen akkor veszítette el, mikor Volsinii, az etruszkus metropolis, a 12 etruszkus város szövetségének feje 267-ben Kr. e. Rómától kért segítséget a belső szociális mozgalmak elnyomására. Róma a segítség címén kezébe vette a várost és ezzel véglegesen leszámolt Etruriával.

Perzsa-etruszkus rendszer.

Etruria többi érmei, az egylapú aranyak, a 16, 8 és 4 gr. körüli ezüst érmek, a nehéz rézsorozatok és az utóbbiakhoz csatlakozó könnyű vert bronzok, tehát az etruszkus érmek legnagyobb része más, az előbbiektől eltérő rendszerbe tartozik. Mommsen, Deecke, Sambon és az ő nyomaiakon haladva mások is euboeai, attikai, euboeai-syracusaei vagy tisztán syracusaei pénzlábra ismernek az arany és ezüst pénzek által képviselt súlyokban. Az ezüstegységet (0·87 gr.) szoros kapcsolatba hozzák a nehéz réz sorozatokkal olyan módon, hogy a két fém közötti értékviszonyt 1:250 aránnyal fejezik ki, azaz elfogadják azt a tévesen felállított tételt, hogy az ezüst és réz értéke úgy viszonylik egymáshoz, mint 1:250. Ilyen formán a kis ezüst egységet egyenlőnek tartják 218 gr. rézzel, amely súly szerintük nem volna más, mint az etruszkus nehéz bronzok által képviselt etruszkus font. A három fém közötti összefüggést valóban keresnünk kell, hiszen bizonyos, hogy a különböző fémekből álló érmek nem csupán az önmaguk képviselte pénzegységre vonatkoztak, hanem egyik fém értékjegye a másikkal állott szoros vonatkozásban olyan formán, hogy az arany értékjegyei ezüst pénzekre, az ezüstök értékjegyei bronz érmekre vagy legalább bizonyos súlyú nyers rézre vonatkoztak, mint azt az előbbi rendszereknél is láttuk.

A Deecke által felállított rendszernek azonban nagy hibája az, hogy az etruszkus arany és ezüst érmek súlya sokkal kisebb, semhogy a Solon utáni attikai minából (436 gr.) vezethetnők le azokat. A drachmának, — hogy ismét görög kifejezéssel éljünk, — ez esetben 4·36 gr., a staternek 8·72 gr., a tetradrachmának 17·44 gr. súlyúnak kellene lennie, de az etruszkus ezüst érmek csak 4·2 gr., 8·4 gr. és 16·8 gr. súlyosak. Tehát tetemesen könnyebb pénzlábhhoz kell tartozzanak ezek az érmek,

mint a milyen az attikai-syracusaei. A tipológia ugyan sokszor támogatja *Deeckét*, de felállított rendszerét még sem indokolja, mert a legelső éremtípusok (oroszlánfej, Gorgon, vadkan stb.) és az érmek egyalapúsága egyenesen keletre, az ázsiai partokra és Cyprusra éppen úgy utalhatnak, mint Athenaeba vagy Syracusaeba, sőt sokkal inkább Ázsiába, mint az európai Görögországba. Nehány egyező éremtípus még nem jelenti azt, hogy azonos a pénzláb, mely szerint kibocsáttattak. Pl. a dór Korinthos által gyarmatosított Syracusae attikai pénzláb szerint verette az anyavárosával egyező típusú (pegasos) staterjeit¹ és nem korinthusi pénzlábra. Másfelől az az ellenszenv is, melylyel Etruria a kolonizáló görögséggel és Syracusaeval szemben, történetének egész folyamán, viselkedett, kétségessé teszi, hogy pénzrendszerét a görögségtől kölcsönözte volna. A görögöknek és púnoknak a Középtenger nyugati medenczájének bírhatásáért folytatott hosszas küzdelmében, mindig Karthago pártján találjuk Etruriát. Közös ellenséget láttak a görögben, véd- és daczszövetségben egyesültek ellene. Mikor a hatalmas perzsa birodalom végleg le akart számolni a kis Görögországgal, előre megállapított terv szerint, a perzsák szövetségeseiként támadt fel a görögségnek minden nyugati ellensége is és a görögök Kr. e. 480 ban, a salamisi csata napján, Himeránál az egyesült *pun-etruszkus* hajóhad felett aratták fényes diadalukat. És Etruria egykor fényesen tündöklő tengeri hatalmát éppen a Syracusaeval folytatott küzdelmek során veszítette el. Távol áll tehát annak a valószínűsége is, hogy Etruria a görögségtől kölcsönözte volna súlyrendszerét és pénzlábát, mely szerint ezeket az érmeket kibocsátotta. Igaz ugyan, hogy minden ellenségeskedés dacára is kereskedelmi összeköttetésben állott Itáliának többi népeivel és a görögséggel, de abból még nem következik, hogy onnan kölcsönözte súlyrendszerét.

Etruria területén a súly- és pénzrendszer ennél a csoportnál is éppen olyan szervesen kapcsolódik, mint a babilóniai-etruszkus pénzrendszerénél. Az etruszkus font megállapításánál azonban *Mommsen* — helyesebben *Deecke* — téves úton haladt, mikor a 327·45 gros római fonttal hozta kapcsolatba, sőt ebből vezette le. Téves nagyságának *Deecke*-féle 218 gros megállapítása s ebben rejlik *Deecke* rendszerének második főhibája. További nagy tévedése *Deeckének*, hogy a három fém közötti értékviszonyt, illetve az ezüst és réz közötti értékviszonyt helytelenül állapította meg. Szerinte a három fém közötti viszonyt ezek az arányok mutatják: 1 : 15 és 15 : 250, azaz egy súlyrész arany 15 súlyrész ezüsttel és 3750 súlyrész rézzel volt egyenlő értékű, míg egy súlyrész ezüst 250 súlyrész rézzel.

Az arany és ezüst értékviszonyát elfogadhatjuk 1 : 15 arányban Etruria területére. A két nemes fém értékviszonyára *Herodotos*² és *Xenophon*³ szolgáltatják a legelső irodalmi adatokat. A *Herodotos* által elkövetett átszámítási hiba kijavításával két egyező adatot kapunk, melyek szerint a két fém értéke úgy viszonylott egymáshoz, mint 1 : 13¹/₃, vagyis egy bizonyos súlyú arany egyenlő értékű volt 13¹/₃ súlyrész ezüsttel. És hogy valóban helyes ez az értékarány a perzsa háborúk

¹ *Head*, i. m. 156. l.

² *Herodotos*, III. 89.

³ *Xenophon*, *Anabasis* 1, 5, 6.

idejére, Perzsia területére, bizonyítja a dareikosok és siglosok súlyviszonya.¹

Az aranyban szegényebb Itália és Szicília területén ugyanebben az időben, vagy kevéssel később, a két nemesfém értékaránya 1:15. Ezt igazolják Szicília és Etruria pénzrendszerei és ebben egyetértettek mindazok, akik eleddig e területek pénzrendszereivel foglalkoztak. Csupán egyes korokra vonatkozólag tértek el az értékaránytól, a mikor másképen a pénznemeket nem tudták rendszerbe kényszeríteni.

Az ezüst azonban, a mint láttuk, sohasem képviselt olyan nagy értéket a rézzel szemben, hanem csak 120-szor volt drágább annál. A három fém értékét tehát ezek az arányok mutatják helyesen Etruria területére:

$$\begin{aligned}\text{arany : ezüst} &= 1 : 15; \\ \text{ezüst : réz} &= 1 : 120; \\ \text{arany : réz} &= 1 : 1800.\end{aligned}$$

Most pedig lássuk első sorban azt, hogy mekkora lehetett az etruszkus font, melyet az etruszkus aes grave legnehezebb sorozatai képviselnek.

Az etruszkus érmelés alapelveit Mommsen fektette le *Geschichte des römischen Münzwesens* című korszakalkotó nagy munkájában, melyet már idéztünk is egy párszor. Ebben az etruszkus fontot, a Böckh² által 327·45 grban megállapított rómaival, szoros kapcsolatba akarta hozni és azon gyanításának³ adott kifejezést, hogy az etruszkus font az ország virágzása korában könnyebb volt, mint a római, *körülbelül* ²/₃-da volt annak. Gyanításának helyességét igyekezett Deecke kimutatni már többször említett monografiájában. Szerinte az etruszkus font valóban 218 grot nyomott.

Sem Mommsennek, sem Deeckének nem állott egyéb bizonyíték rendelkezésére, mint az etruszkus aes grave sorozata. Nekünk sincs más bizonyítékunk gyanításaik helytelenségének kimutatására, mint a nehéz bronzérmek sorozata.

Az etruszkus nehéz rézérmek súlyáról összeállított fenti táblázatból az első áttekintésre láthatjuk, hogy az etruszkus *as* legnehezebb példánya is csak 206 gr. súlyú (4). A legnehezebb sorozat, a kerék és kétfülű edénytípusú, melyhez ez az *as* tartozik, az *as* részeivel az unciával, sextanssal és quadranssal eléri ugyan súlyban a 218 *gros as* megfelelő részeit, de az *egység*, az *as* 11 grmal marad mögötte a Deecke-féle *as*nak. Részseinél is csak egy-két példány képviseli e magas súlyokat,⁴ ellenben a többi *as* 191—164 gr., a semisek 102—94 gr., a quadransok 46—32 gr., a sextansok 36—28 gr. és az unciák 15·8—7 gr. között ingadoznak.

Még szembetűnőbb a különbség, ha az elméleti 218 *gros as*t és részeit összehasonlítjuk a Mommsen által is legrégebbinek tartott sorozattal, a kerék-kerék típusú darabokkal.⁵ (1)

¹ A 8·4 *gros* arany dareikos egyenlő 10 drb. 11·2 gr. staterral vagy 20 drb. 5·6 *gros* siglosszal. ($8·4 \times 13\frac{1}{3} = 112$.)

² I. m. 165. l.

³ I. m. 225. l.

⁴ Deecke, i. m. 28., 16a., 17a., 18a., 19a. és 20a-b.

⁵ Mommsen, i. m. 224—26 l.

	elméleti	kerék-kerék típusú]
as --- --- --- --- ---	218 gr. --- --- ---	201—177 gr.
semis --- --- --- --- ---	109 " --- --- ---	95—83 "
triens --- --- --- --- ---	72·4 " --- --- ---	78—65 "
quadrns --- --- --- --- ---	54·3 " --- --- ---	50—32 "
sextans --- --- --- --- ---	36·2 " --- --- ---	32—13 "
uncia --- --- --- --- ---	18·1 " --- --- ---	18—11 "

Csupán a triensnél látjuk, hogy az elméleti súlyt nemcsak eléri, de túl is haladja. Az uncianál találkozunk 18 *gr*mal, mely csaknem megfelel a 218 *gros* ashoz tartozó uncia súlyának, de ezeknél is tekintetbe kell venni, hogy a triens három példája közül csak egy nyom 78 grammot,¹ egy ellenben 67 gr., egy 65 gr.² súlyú. Az uncia között is csak egyik 18 grammos,³ ellenben tíznek a súlya 14—11 gr. között ingadozik.⁴

Ha most a többi *as*nak, a hozzátartozó részeknek és többszöröseinek teljes és redukált normalisait nézzük, ezeknél is azt találjuk, hogy a nagy *egység*, az *as*, sem magában, sem részeiből vagy többszöröseiből rekonstruálva nem éri el a 218 grammot, hanem alig nyom többet 200 grammnál. A 9a. csoportba tartozó 113 *gros* semist, mely 8 más könnyebb semis (84—48½ gr.) mellett⁵ egyszer fordul elő és nemcsak az elméleti súlyhoz viszonyítva mutat abnormális súlyt, de egymagában abból a hosszú sorozatból is kiválik, melyhez valóban tartozik, nem tekinthetjük másnak, mint az öntő munkás gondatlanságából származó abnormitásnak, kivételnek.

Az ókori pénzlábak megállapításánál általában szem előtt kell tartanunk, a talált legnagyobb súlyokat, sőt ha más körülmény ellene nem szól, azokat kell irányadónak vennünk. Vajjon tehetnők-e ezt az etruszkus *aes grave* sorozatainál, mikor azt látjuk, hogy az egy korból származó és ugyanazon öntési technikával előállított érmei soraiból a nagy *egység részei* néhány esetben súlyosabb *as*ra engednek következtetést, mint a melyet maguk a legnehezebb egységek tényleg képviselnek? Azt kell hinnünk, hogy ha általában lehetséges csupán magukból a nehéz réz éremdarabokból az etruszkus font nagyságát megközelítőleg meghatározni, csak úgy tehetjük azt, ha a legnehezebb *as*oknak, mint egységeknek általános súlyát vesszük irányadóul. Mert nem szabad felednünk, hogy éppen az öntési eljárásnál állhatott elő a legkönnyebben annak a lehetősége, hogy a normális súlyt vagy lefelé, vagy felfelé átlépjék az egyes darabok.

Azt, hogy valóban csakis a kivételben való pontosság rovására eső súlyingadozást kell látnunk a legnehezebb *as*ok súlykülönbségében, mutatja az, hogy az 1., 4., 6. és 9a. csoportok *asai*, csekély súlyeltéréssükkel egy csoportban maradnak a redukálást mutató könnyebb *as*ok mellett. Ennek a négynek átlagos súlya pedig 201 gr., s ha ehhez a nehezebb sorozat javára egy gr. javítást veszünk, 202 gr. súlyú normális *ast* kapunk. És minthogy az ó-korban, különösen az érmelek kez-

¹ Deecke, Etruskische Forschungen, Stuttgart, 1876. 2. Heft. 21. l. 3a.

² U. a., u. o. 22. l. 3b-c.

³ U. a., u. o. 23 l. 6a.

⁴ U. a., u. o. 23. l. 6b-l.

⁵ U. a., u. o. 35. l. 40a-i.

detén a súlyrendszer és pénzrendszer szervesen kapcsolódtak, a 202 grammot elfogadhatjuk az etruszkus font súlyául is.

Ez a 202 *gros* font pedig nem egyéb, mint az u. n. királyi babilóniai-perzsa súlyrendszerhez tartozó 505 grammos könnyű kereskedelmi minának $\frac{2}{5}$ része. Ilyen körülmények között, csak azért, hogy az etruszkus és római fontokat szerves kapcsolatba hozzuk, önkényes eljárás lenne Mommsen gyanításának és Deecke állításának igazat adnunk és az etruszkus fontot 218 *gr*-mal a 327.45 *gros* római font $\frac{2}{3}$ részének megtennünk.

Ha meggondoljuk, hogy az egykor hatalmas Etruria nemzeti története akkor zárul le, mikor a hódító Rómáé valóban kezdődik, különösnek is tűnhetnék fel, hogy a még csirájában levő Róma adott volna súlyrendszert egy olyan fejlett iparral és kiterjedt kereskedelemmel bíró államnak, mint a milyen Etruria volt a Kr. e. VI—IV. sz. folyamán.

Deecke is érezte ezt a nehézséget, mikor az etruszkus font előállításának magyarázatába kezdett és csak úgy tudta megoldani a kérdést, hogy miután nem tartotta valószínűnek azt, hogy a római font is kezdetben 218 *gros* volt és később emelkedett $\frac{1}{3}$ súlylyal, a régibb időkre vonatkozólag egyenlő nagyságúnak vette az etruszkus és római fontokat, feltételezvé azt, hogy Etruria területén lassanként esett a font súlya, míg végre a Syrakusától átkölcsozött pénzrendszer életbeléptetése idején, Kr. e. 413—400 között 218 *gr*-ban állapodott meg. Sőt feltételezi, hogy a szicíliai rézlitra is egyenlő volt hajdan a római fonttal s az Etruria területén mutatkozó súlyedés Sziciliában is bekövetkezett. Mind ezt Róma konzervativizmussal akarja megmagyarázni, a civilizáltabb Etruriával és Sziciliával szemben.¹

Állításának tarthatatlanságát csak fokozza azzal, hogy mégis mindenben a rómaiktól teszi függővé az etruszkus súlyrendszert és talál egy időpontot, mikor az elvált két rendszer ismét egyesült, nevezetesen a római trientalis láb életbeléptetése alkalmával, Kr. e. 268-ban. Közben — természetesen — Etruria volt konzervativus.

Ezzel szemben sokkal nagyobb a valószínűség abban, hogy északi és középső Itália területén, sőt talán az egész itáliai félszigeten, a legrégebbi időkben a 273 *gros* u. n. oszkus font volt használatban, melynek emléke az itáliai piacokon pl. az olajmérésnél, akkor is megmaradt, amikor már a 327.45 *gros* font, mint új súlyegység bevitetett Rómába. Azt, hogy használatban maradt továbbra is Itália különböző területein, mutatják az u. n. campaniai-római legelső aranyérmek is, a Kr. e. III. szból, melyeknek XXX. értékjegye 30 itáliai régifont rézre, illetve 30 drb 273 *gr*. súlyú réz pénzdarabra, réz *asra* vonatkozott.² Sokkal inkább szolgálhatott az etruszkus ezüstfont $\frac{1}{10}$ része a római új súlyrendszer alapjául, mint megfordítva ($27.3 \times 12 = 327.6$) Róma súlyreformja alig előzhette meg az első római aes grave kibocsátási korát. Azi pedig ma a Kr. e. IV. sz. elejére, sőt közepére teszik. Ha elejtjük a 273 *gros* font szerepét a legrégebbi időkben Etruria területére és az etruszkus fontot 218 *gr*. súlylyal Rómából akarjuk levezetni, fel kell tételeznünk, hogy az iparos

¹ I. m. 78. l.

² *Haberlin*, I. m.

és kereskedő Etruria virágzó korában nem rendelkezett súlyrendszerrel. Ez pedig képtelenség.

Az etruszkus pénzrendszer tanulmányozása arról győz meg, hogy Etruriában a már látott 273 *gros* itáliai font mellett, már korán használatos volt egy könnyebb font is, mely 202 *gros* nyomott, vagy valamivel többet. Ez a könnyebb súlyegység használatos Etruria bizonyos területein réz és nemes fémek mérlegelésére egyaránt, annál 12-es, ezeknél 10-es és 12-es tagoltsággal. Éppen úgy, mint a régebbi 273 *gros* font. Ez a könnyű font alig lehet régebbi az ezen rendszerhez tartozó etruszkus pénzeknél, sőt az is lehetséges, hogy éppen ez a pénzrendszer keltette életre. De az első etruszkus pénzek legalább egy századdal régebbiek, mint az első római *asok* és így ezen a ponton se függhetett Etruria pénz- és súlyrendszere Rómától.

Ezt a könnyű fontot képviselik az etruszkus nehéz bronzdarabok. De ezek jóval fiatalabbaknak látszanak, mint az ezen pénzrendszerhez tartozó legrégebbi arany- és ezüstpénzek. Fel kell tehát tételeznünk, hogy csak későbbben bocsátottak ki bronzérmeket a súlyegység nagyságában, addig pedig mérleg segítségével állapították meg az ezüst érmeknek megfelelő bronz súlyát, mint azt már fentebb is láttuk.

Még nem lehet tisztán látnunk, hogy vajjon a pénzrendszer hozta-e magával a súlyrendszert, vagy a már korábban bevezetett súlyrendszerből állott-e elő a pénzrendszer. Csak annyi bizonyos, hogy mindkét esetben úgy a súly-, mint a pénzrendszer a perzsa rendszerekkel függ össze. A 202 *gros* font nem egyéb, mint az u. n. perzsa kereskedelmi minának (505 gr.) $\frac{2}{5}$ része. Az ezüst egység, melyet a 17—20 sz. a. érmek mutatnak (0.84 gr.), nem más, mint a perzsa dareikos $\frac{1}{10}$ része és az egylapú aranyérmek (2—4) által képviselt (0.056 gr.) egység annak $\frac{1}{150}$ része. Világos tehát, hogy Etruria ezen érmei perzsa pénzlábra verettek, még pedig úgy, hogy az aranyat és ezüstöt egyaránt *perzsa aranylábra* verték, s a nemesfémek értéke úgy viszonylott egymáshoz, mint 1:15.

Ha már most feltételezzük, hogy a már otthonos súlyrendszerből állott elő a pénzrendszer, az csak úgy történhetett, mint a babilóniai-etruszkus rendszerű érmeknél is történt. Az ezüst font $\frac{1}{10}$ része, mint súlyegység, $\frac{1}{12}$ részével, vagyis a font $\frac{1}{120}$ része adta az ezüst pénzegységet. $202:120 = 1.68$ vagyis az az ezüst egység, melyet képviselnek az értékjegy nélküli 16 gr. körüli vadkan és chimera típusú ezüstérmek és azok részei. (1—5). Értékjegyet ugyan nem viselnek ezek az érmek, de metrológiailag csatlakoznak a 8 gr. körüli érmekhez (17—20). Ezek pedig mindig a 10-es rendszer szerint épülnek fel az egységből. Ennek a pénzrendszernek ezek a legrégebbi darabjai, hasonlóan a babilóniai-etruszkus rendszer értékjegynélküli darabjaihoz. Csak látszólag mondanak ennek ellent a szintén arhaikus stílusú egylapú aranyérmek. (2). Mert ha az ezen rendszerhez tartozó aranyérmeket művészi kivitelük szempontjából közelebbről vizsgáljuk, az arhaikus stílusú oroszlánfejes darabok mellett találunk egy sokkal fejlettebb művészetre valló sorozatot is, fiatal női fej és férfi fej típussal (3. 4.). Ezekről eltűnt már az arhaizmus emléke is. Ezek a különböző művészi karakterrel bíró aranyérmek azonban egy ugyanazon pénzrendszer tagjai. Bizonyossága ennek, hogy a legrégebbieknek látszó aranyak a legfiatalabbakkal azonos pénz-

egységet képviselnek. (0.056 gr.) Ha tehát zárt soraikban ilyen stílusbeli fejlődést mutatnak, szemben a mindig arhaikus vadkanos és chimerás értékjegynélküli ezüst érmekkel, — elfogadhatjuk, hogy ennél a rendszernél is az értékjegynélküli ezüstök a legrégebbi darabok. Ezt bizonyítja az is, hogy az aranyakon azok értéke *mindig* jelölve van; értékjegy nélküli nem is ismeretes.

De másrészt ezek az aranyak könnyebb ezüst egységhez tartoznak, mint a milyent az értékjegy nélküli ezüstök képviselnek és pedig olyanhoz, mely éppen fele annak. Van t. i. az ezüstérmek között egy sorozat, mely 8.4 gr. átlagos súlyt mutat és legmagasabb értékjegye 10. (17—20). Egysége tehát 0.84 gr., vagyis fele a 202 *gros* réz fontból levezetett eredeti ezüst egységnek. (1.68 gr.) Tehát itt is $\frac{1}{2}$ *súlyredukálással* találkozunk az érmeknél, a mire példát már a babilóniai-etruszkus pénzrendszernél is láttunk.

A 0.84 gr. ezüst pénzegység úgy állott elő, hogy az 1.68 gr. eredeti egység felét fogadták el pénzegységül. Ezzel a redukált ezüst egységgel egy időben tűnnek fel az első aranyérmek és metrológiailag is csak ehhez tartozhatnak. A redukálás azonban már nagyon korán, az V. sz. első felében, megtörténhetett. Akkor, amikor a művészetet még általában jellemezte az arhaizmus. Ez az oka annak, hogy a legrégebbi érmeken, s az ezekből levezetett fiatalabb sorozatok egy részén is, ugyanazon művészi vonásokat találjuk meg.

Önmagától felvetődik a kérdés, vajon a különböző pénzegységek nem szerepelhettek-e egy időben is, de területileg elkülönítve, mint más-más városok pénzegységei? Erre vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg.

A redukált súlyú ezüst érmekről és a hozzájuk tartozó aranyokról bizonyos, hogy *Populonia* város érmei. Ebben a városban vagy környékén találták az összes eddig ismeretes egyalapú érmeiket. A Gorgon maszkos ezüst érme is populoniai veretek, amit az érme felírata és a típusok azonossága hitelesen bizonyít. A chimerás és vadkanos nehéz sorozat lelőhelye, fájdalom, ismeretlen. Csak a *Mazzolini*-féle gyűjteményben levő egyik vadkanos példáról tudjuk, hogy Populoniában találták és azért mindaddig, míg az ellenkezője be nem bizonyul, sokkal több joggal sorozhatjuk ezeket is Populoniához, mint bármelyik más városhoz. Az, hogy ezekkel az érem-típusokkal nem találkozunk Populonia későbbi érmein, nem bir ellenmondó jelentőséggel, mert az ókor folyamán gyakori jelenség, hogy a pénz-reformmal együtt megváltoznak az éremképek is. Sőt éppen a változott éremképek bizonyítanak amellett, hogy valóban csak történeti szempontok jöhetnek tekintetbe a két pénzegység közti kapcsolat természetének keresésénél, hogy tehát időrendileg és nem földrajzilag kell azokat elkülönítenünk. Mindennél meggyőzőbben bizonyítja állításunk helyességét az, hogy a populoniai ezüst pénzek sorában találkozunk egy *ismételt* súlyredukálással is, melynél a redukció folytán előállott kis ezüst egység (0.42 gr.) újólá fele a már redukált súlyú 0.84 *gros* pénzegységnek. Sőt észlelünk egy harmadik súlyvesztést is, de nem annyira határozott formában, hogy azt tárgyalásunk keretébe vonhatnók.

Látjuk tehát, hogy az értékjegy nélküli legrégebbi ezüst érmekből

két egymást követő súlyredukálással állottak elő a könnyű és legkönnyebb ezüstérmek sorozatai.

A második redukció az elsőhöz viszonyítva ilyen formában jelentkezik az érmeiken: az egységekből felépített nagy pénznem mindkét csoportnál 8·4 gr. átlagos súlylyal bír. De az egyiknél (17—20) a 10-es értékjegy a legnagyobb, a másiknál (22—48) a 20-as és így áll elő a két eltérő egység.

Sokat vitatkoztak a felett, melyik a régebbi rendszer. Pedig könnyű eldönteni, ha a *Sambon* összegyűjtötte anyagot együtt látjuk. Mert a nagyobb értékjegyek tipológiailag és metrológiailag is zárt sorokban tükrözik vissza az éremmetsző művészet fejlődését a Kr. e. V. századon át a III. század első feléig. A kisebb értékjegyek ellenben Gorgon maszkjaik kidolgozásában határozottan az arhaikus stílusú érmekhez csatlakoznak.¹

Lássuk először a redukált nehéz sorozatot és a hozzátartozó aranypénzeket.

A 0·84 gr. ezüst pénzegységhez úgy jutottunk el, hogy feltételeztünk egy időpontot, mikor az eredeti 16·8 gros ezüstpénzek súlyát felére szállították le és azt mondtuk, hogy a redukcióval egy időben tűntek fel az ezüstpénzek mellett az egylapú aranypénzek (2—4.) Lássuk tehát a még nem tárgyalta *arany érmeket*.

Azt találjuk, hogy ezek ismét két eltérő egységet képviselnek. Az 50, 25, 12·5 és 10 értékjegyek (2—4) súlyegysége 0·056 gr., míg azé, amelyik 5 értékjegyet visel (1) 0·56 gr. Tehát egyik a másiknak tízszerese. Próbáljuk most az 1:15 értékarány mellett az ezeknek megfelelő ezüstértéket keresni. $0·056 \times 15 = 0·84$ és $0·56 \times 15 = 8·4$. Látjuk tehát, hogy a kis aranyegység egyenlőértékű volt az ezüstegységgel, míg a nagy aranyegység annak tízszeresével, vagyis egy darab 10-es értékjegyű, 8·4 gr. súlyú ezüstérmével. Nevezzük ezt nagy aranylitrának, amazz kis aranylitrának, a nagy ezüstérmet staternek. Akkor az 50 kislitrás arany azonos értékű — a fentiek szerint — 50 litera (à 0·84 gr.) ezüsttel, azaz 5 drb staterrel vagy 10 darab drachmával (az 5 értékjegyek ebből a csoportból) stb., míg az 5 nagy aranylitrás darab (1) ugyancsak 5 statert vagy 10 drachmát, stb. ért.

A hippocampus típusú aranyérem lelőhelye ismeretlen, valamint a hasonló típusú ezüst érméé is. De az bizonyos, hogy tipológiailag Populoniához nem sorozhatók. Lehetséges tehát, hogy itt is egy más város érmével van dolgunk, mely kereskedelmi szövetségben állhatott Populoniával és azért volt azonos pénzrendszerük. Azt, hogy melyik város lehetett, ma nem dönthetjük el.

A nagy aranylitrával egyenlő értékű ezüststater 8·4 gr. súlya egyezik a perzsa dareikos 8·4 gr. súlyával. A szintén perzsa eredetű etruszkus súlyrendszernek és az ebből előállott pénzrendszernek a perzsa pénzrendszerrel való találkozása ezen a ponton nagyon szembetűnő. Természetes következménye annak, hogy Etruria súlyrendszerét perzsa

¹ *Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines*. Paris, 1907. III. rész, XXXI. és LV. tábla.

területről kölcsönözte. Ezért mondhatjuk azt, hogy Etruria a perzsa aranylábra verette ezüstérmeit és ezekhez aranypénzeit a két fém között fennálló 15:1 értékviszony alapján úgy, hogy az ezüst egység (0.84 gr.) = a dareikos súlyának $\frac{1}{10}$ részével, az aranyegység (0.056) = annak $\frac{1}{150}$ súlyrészével. Azok azonban, akik azt hinnék, hogy Etruria az u. n. királyi babilóniai-perzsa aranyminát használta volna a nemes fémek mérlegelésére — amelynek $\frac{1}{50}$ része a perzsa dareikos (420.7 : 50 = 8.4) — ezzel a feltevessel még nem magyarázták meg azt, hogyan jutott be a 10-es osztályozás az etruszkus pénzrendszerbe. Mert sem a dareikosnak, sem a perzsa siglosnak részdarabjai nem ismeretesek. Más területeken pedig a stater és a drachma a 60-as rendszerben osztott részeire.

Visszatérve most az eredeti nagy ezüst egységhez (1.68 gr.), az annak megfelelő arany litra 0.112 grót kellene hogy nyomjon. De ilyen aranyegységet az eddig ismeretes aranyérmek közt hiába keresünk. Vagy nem bocsátottak ki ilyeneket, vagy nem kerültek még napfényre. De valószínűbbnek látszik, hogy az ezüst értékelésről az első redukció korában tértek át az arany és ezüst nemesfémek szerint való kettős értékelésre.

A 20-as értékjegyű, 8 gr. körüli ezüst érmek és azok része (22—48) kétségtelenül ismételt súlyredukciót mutatnak a hasonló súlyú, de 10-es értékjegyű staterekkel és azok részeivel szemben. (17—20.) Ezeknek legnagyobb része szintén populoniai veret, de csatlakoznak hozzájuk más városok érmei is.

Az érmek kivitelének művészi karaktere, mely fokozottabb fejlődést mutat a nehezebb sorozattal szemben és a súlyredukálás, egyaránt feljogosítanak arra, hogy a könnyebb sorozatot időrendileg alája rendeljük a nehezebb sorozatnak, s annál fiatalabbnak tartsuk.

Kérdés, hogy mi okozta az etruszkus súlyrendszerekben nyilvánuló ismételt súlyredukálást? Bizonyára az államháztartást ért gazdasági rázkodtatások idézték fel a redukció szükségességét. Ilyenre példát az újkorban sem nehéz találnunk. Hiszen nálunk az 1811. évi pénzdeválvaczió kevésbé őszinte eljárással és más formában, de ugyanazon célú szolgálta, amelyet Etruriában a Kr. e. IV. sz. elején a pénzek súlyának redukálása célzott. De klasszikus példát találunk erre az ókorban a Solon-féle seisachteia intézményében is. Solon sem tett egyebet, mint az addig használatos aiginai pénzláb helyett egy könnyebbet vezetett be Athenaiában. Tudjuk, hogy az idősebb Dionysos¹ (405—367.), Aristoteles szerint, a polgároktól kölcsönvett pénzdarabokat új bélyegekkel látta el úgy, hogy az eddigi egy drachmás két drachma értékűvé vált. Ez történhetett Etruriában is. De az, hogy ez az intézkedés vajjon az elszegényedett, eladósodott nép felsegítését célozta, mint a Solon-féle seisachteia, vagy pedig az államkincstár és az uralkodó érdekében történt, mint Syrakusában, olyan kérdés, amely felett lehet vitatkozni. A hosszas küzdelem, melyet Etruria szárazföldi és tengeri ellenségeivel folytatott, a nagy csapások, melyek e küzdelmek során érték az államot, mégis valószínűvé teszik, hogy nem szociális jellegű intézkedéssel van

¹ Holm, Geschichte Siciliens, II. 443.

dolgunk, hanem a sok háború tetemes költsége tette kívánatossá a súlyredukálást, illetve azt, hogy ugyanazon súlyú és típusú pénzdarabok nagyobb értékjeggyel láttassanak el. Így az a pénzdarab, amelyik az előbbi pénzrendszerben 10 litra volt, a pénzreformban 20 litra értéket kapott. De ez az intézkedés természetesen kívánatossá tette a régi, nehezebb példák bevonását. Ez lehet az oka annak, hogy a könnyű sorozattal szemben aránylag kevés ránk maradt ezüstérem képviseli a nehéz sorozatot. Pedig a hozzájuk tartozó aranyérmek bizonyoságot tesznek a nehéz rendszer hosszú életéről. Az arhaikus stílusú oroszlánfejes aranyérmekkel azonos szisztémába tartoznak a sokkal fejlettebb művészetet mutató férfi és női fej típusú aranyérmek is (3. 4.). Ez utóbbiaknál legszebb példái nem származhatnak korábbiakról, mint a Kr. e. V. sz. végéről, illetve a IV. sz. elejéről, míg az oroszlánfejesek legdurvább darabjainak kora az V. sz. második negyedére tehető. Tehát 75–100 évet ölel fel az aranyérmek kora a hozzájuk tartozó, első redukciót mutató ezüstökkel egyetemben.

A másodszor redukált ezüst pénzegységnek (0.42 gr.) megfelelő aranyegységet nem találunk az aranyérmek sorában. Világos tehát, hogy abban a korban, melyből ezek származnak, a két nemes fém közül ismét csak az ezüstöt használták fel éremanyagul, vagyis a második redukálással egyidejűleg beszüntették az aranyérmek kibocsátását. Ezeknek az ezüstöknek legkésőbbi darabjai lehetnek a Hercules fejet (27–28), sisakos Minerva fejet (29–30) és a szárnyas petasossal ellátott Mercurius fejet (39) mutató ezüstérmek, melyek korát a Kr. e. III. sz. elejére tehetjük. Még későbbi a szakállas férfifej típusú 5 litrás ezüst (40). Ezekkel le is záródik az etruszkus ezüstérmek sorozata, tehát Etruria arany és ezüst érmelelése, mely a Kr. e. V. sz. legelején kezdődött, a Kr. e. III. sz. közepe táján ért véget.

Mielőtt áttérnénk a bronzérmek tárgyalására, szükséges, hogy lehetőleg pontosan megállapítsuk a redukálások idejét, hogy az arany- és ezüstérmek biztosabb kronológiája vessen világot ezek szerepére és jelentőségére. Már fennebb jeleztük, hogy Etruria történelme és az érmek művészi karaktere adhatják meg erre a feleletet. Lássuk tehát most, *Mommsen* nyomán, az etruszkus nép jellemző vonásait és röviden történetét.

A nép származása bizonytalan, nyelve sok tekintetben megfejtetlen. Itália területén nem autohton, de történeti kifejlődése ott kezdődik és ér véget. A görögséggel és Rómával szemben mindig ellenséges indulattal viselkedett kereskedelmi és hatalmi érdekek miatt. Egyébként hajós, kereskedő és fényes ipart űző nép. Városi élete korán kifejlődött. Ezek élén valószínűleg, mint Rómában, királyok állottak. Tizenkét város alkotott egy szövetséget. Ilyen szövetség élén állott Etruriában Volsinii, Campaniában Capua. Ipára és művészete keleti hatások alatt már nagyon korán önálló fejlődésnek indult, de mielőtt tiszta karaktert öltött volna, mélyen áthatotta a görög kultúra, melynek hatása alatt maradt mindvégig. Kulturájának hatása sok ponton visszatükröződik Róma kulturájában. A Kr. e. VI. sz. volt tengeri és szárazföldi hatalmának fénykora. Ebben az időben uralma alatt áll a Padus (Pó) és a Tiberis közé eső terület, s megvetette a lábát Campaniában is.

Tengeri hatalma oly nagy volt, hogy Karthago szövetségében a Tyrrhénai és Jon tengeren egyaránt uralkodott. Amint *Livius* mondja, nem-

csak a szárazföld, de a tenger is egész Itália hosszát, az Alpesektől a szicíliai tengerszorosig Etruria nevének dicsőségével volt tele.¹

Hadria, a Pó északi deltájánál a Keleti tenger felől délre irányuló borostyánkő kereskedelem középpontja, a borostyánforrás, mint a görögök hívták, Etruria kezében volt. Bármilyen féltékenyen őrködtek is a délitáliai görög városok és különösen Kymae, a legrégebb görög gyarmat Itáliában, a déli tengerpart felett, nem akadályozhatták meg Etruriát abban, hogy Latium területén Antiumot, Campania partján Surrentumot kezében ne tartsa és ne rettegtesse a békésen kereskedő görög hajósokat. Sőt Campaniában egy valószínű kis Etruria volt, hol a hazai szokásnak megfelelően 12 etruszkus város szövetsége tartotta kezében a hatalmat. Még a késő történeti korban is akadtak itt etruszkus nyelvet beszélő városok.²

A pún Karthagó szövetségében küzdött a görögök gyarmatosító törekvései ellen, de közben békésen kereskedett a görögökkel s a szárazföldi piacokat egész Itáliában kezében tartotta. Hatalma tetőpontját a római királyok elűzésekorában élte. Ekkor teszi az első kísérleteket arra, hogy Róma rovására a Tiberis balpartjára is átlépjen. (Porsenna.)

Az V. sz. forduló pontot jelent történetében. E század folyamán elvesztette a görögséggel (Syrakusae) szemben tengeri hegemoniáját és kolóniai közül a legjelentősebbeket. Kymaet nem tudta elfoglalni, Anaxilas a szicíliai tengerszorost zárta el előtte (482); 480-ban Himera mellett a púnokkal együtt vereséget szenvedett. Még nagyobb csapás érte 474-ben, mikor Kymae és Syrakusae döntő ütközetet vívtak Kymae közelében az etruszkus hajóhaddal, melyből az etruszkusok kerültek ki vesztes fél gyanánt. *Pindaros* ezt a győzelmet magasztalta ódájában, Hieron pedig az ellenségtől elvett fegyvereket és egy feliratos sisakot küldött Olympiába.³ Ezzel az ütközetrel Etruria kezéből kiesett a tengeri hatalom. Syrakusae a tyrhéni tengeren, Tarentum az Ion és Adriai tengereken vette kezébe a hegemoniát. Aenaria (Ischia) szigetét elfoglalta Hieron és ezzel megszűnt az összeköttetés Etruria és Campania között. Capuát 424-ben veszítette el. Aetoliát (Elba), Etruria vasbányáját, 452-ben Syrakusae foglalta el, Hatriát 387-ben Dionysios kolonizálta; ugyancsak ő dúlta fel és rabolta ki Caere kikötő városát, Pyrgit. Végre Karthagóval való szövetsége is felbomlott és ezzel Etruria tengeri hatalma teljesen megsemmisült. A maradék hajóhad rablásra adta magát.

A szárazföldön sem kedvezett neki a szerencse. Az V. század első felében ugyan szerencsésen megtartotta Veii-t a Fabiusok minden hősiessége dacára, de 366-ban végre mégis elveszíti, miután közben 425-ben Fidenae-t hódítja el tőle Róma.

Nagy csapások ezek, ha meggondoljuk, hogy 424-ben Capuát hódítják el a samniták, kiknek kezébe jutott Kymae is. Mind ezekhez járult a gallus betörés, melynek nagy szerepe van abban, hogy Etruria veszni hagyta déli területeit. Ezzel az északról ellenállhatatlan erővel előre nyomuló ellenséggel szemben hiábavaló Etruria minden erőfeszí-

¹ *Livius*, I. 25.

² *Mommsen* i. m. 140. l.

³ *C. I. Gr.* 34. l. 14. sz.

tése. Veii elvesztésének évében a Pó balpartján fekvő Melpum (Mediolanum?) is elesett a gallusokkal szemben. Ez utóbbiak újonnan jött csapatokkal megerősödve 391-ben átlélik a Pó folyót, az etruszkusokat és umbereket régi lakóhelyükből délre szorítják az Arnus és Tiberis közére. (A mai Toscana területe.)

Az északról és délről jövő csapások a hatalmas etruszkus nép végének kezdetét jelentették.

Alig vonúlt el Latium felett a gallus veszedelem, Róma már Sutrium és Nepete erősségekkel biztosította déli Etruriában tett hódításait (383. 371.); 351-ben Caere kilépett az etruszkus szövetségből, 343-ban pedig Faleriit kényszeríti erre Róma. A samnita-háborúk idejében ugyan még veszedelmes ellenfélnek bizonyult Etruria, de eredményeket már nem tudott elérni Rómával szemben. Hatalmának gyöngítéséhez hozzájárultak a belpolitikai és gazdasági villongások. A vagyoneloszlás egyenlőtlensége nagy mérveket öltött. Az ebből származó szociális mozgalmak adtak alkalmat Rómának arra, hogy 301-ben Arretiumot, 266-ban Volsiniit — megsegítés ürügye alatt — megfossza még meglevő függetlenségétől.

Veii és Melpum elestével valóban meg volt törve az etruszkus nép politikai hatalma. Az egykor hatalmas Etruria ettől kezdve lassan, úgyszólván észrevétlenül olvadt be az időközben tetemesen meggyarapodott római birodalom politikai testébe.

Etruria történetében tehát három olyan időpont van, amely az állam fokozatos hanyatlását jelenti.

Az első a kymaei csata napja 474-ben. Syrakusae és az itáliai görögség Etruria tengeri hatalmára oly nagy csapást mért, hogy annak hatása alatt hihetetlenül gyorsan veszítette el a Tyrrhéni, Jóni és Adriai tengerek felett addig kizárólagosan gyakorolt hatalmát. Nem maga a veszített csata idézte fel Etruriára a veszedelmet, hanem Syrakusae urainak az a mohósága, melylyel győzelmüket kizsákmányolták. Ezek tudták, hogy Etruriával nem számolhatnak le addig, amíg a Tyrrhéni tenger szigetei Campania és Etruria között összekötő kapcsot képeznek, s a vasércben rendkívül gazdag Elba szigete Etruria kezében van. Ezért tehát a veszített, illetőleg megnyert csata után minden törekvésük arra irányult, hogy a szigetvilágot hatalmukba kerítsék. A kymaei csata tulajdonképpen csak következményeiben okozta Etruria romlását. A legnagyobb csapás akkor érte, amikor Hieron nemsokára a csata után elfoglalta Aenaria (Ischia) szigetét és ezzel elvágta Etruriát Campaniától. Még érzékenyebb veszteség érte 452-ben, mikor Elba szigetét foglalta el Syrakusae. *Tengeri hatalmának elvesztése során kétségtelenül Elba szigetének elvesztése okozta Etruriának a legnagyobb gazdasági veszteséget.* Ezért fogadhatjuk el azt a feltevést, hogy Etruria Kr. e. 452-ben vagy kerek számban 450-ben élt első pénzreformjával. A második nevezetes időpont, a hanyatló Etruria történetében, a Veii és Melpum elestének éve 396, mikor délen a rómaiak, északon a gallusok szárazföldön mérték rá a legérzékenyebb csapásokat, melyek már közvetlenül éreztették hatásukat. *A harmadik végre a 266-ik esztendő Kr. e., mikor Etruriának még fennálló egyetlen erőssége, Volsinii is Róma kezébe került.* Ezek a legnagyobb csapások, melyek alatt az egykor hatalmas Etruria lassanként kimúlt, kétségtelenül mindig együtt jártak az államháztartás nagy

megrázkodtatásával. A folytonos harcz, háború tetemesebb pénzsűk-ségletet teremtett, mint amennyit rendes úton ki tudtak volna egyenlíteni. Segítettek tehát magukon úgy, mint Róma is segített Kr. e. 217-ben, a trasimenusi csata évében, mikor az unciás pénzláb életbeléptetésével egyidejűleg leszállította az ezüstérmek súlyát.

Az etruszkus pénzrendszerekben mutatkozó redukálások korát a fenn elsorolt nagy történeti eseményekkel kell kapcsolatba hoznunk. Annál könnyebb ezt tennünk, mert az érmek művészi kivitele szerint való időrendi osztályozás is támogat ebben.

Etruria arany és ezüstérmelésében tehát három korszakot különböztetünk meg, u. m.:

Első korszak. Kr. e. 500 tájától 450-ig. Ezen idő alatt területileg elkülönítve használatosak a két különböző rendszer legnehezebb ezüst-érmei és pedig a babilóniai-etruszkus sorozatból az értékjegy nélküli, szaladó Gorgont stb. mutató érmek (8—16) és a fiatalabb szakálás férfifej típusú 5 értékjegyűek, (6. 7.) 2·274 gr. egységgel. A perzsa-etruszkus rendszerből a vadkan és chimerás típusúak 1·68 gr. egységgel.

Második korszak. Kr. e. 450-től 390-ig, vagyis körülbelül Elba elvesztésétől Melpum és Veii elvesztéig. A kymaei csata után Etruria változtat eddigi politikáján. Tengeri hegemoniájának elvesztése után szárazföldi politikát folytat. Ebben az időben fordíthatta figyelmét az eddig talán elhanyagolt aranybányák művelésére és ennek lehetett következménye, hogy a tiszta ezüst értékelésről legalább területenként, áttért a kettős arany és ezüst értékelésre, az eddigi ezüst egység megfelezésével. Ide tartoznak a babilóniai-perzsa rendszerből a 20 és 10 értékjeggyel ellátott amphorás tintahalas érmek (20.). A perzsa-etruszkus rendszerből a kis- és a nagylítrás aranyak 50, 25, 12·5, 10 és 5 értékjeggyel (1—4.), az ezekhez csatlakozó 0·84 gr. egységet képviselő ezüst érmek (17—20).

Harmadik korszak. Kr. e. 390-től 266-ig, vagyis a gallus betöréstől Volsinii elestéig. A Kr. e. V. sz. végén és IV. sz. legelején az Alpesek gerinczén át leereszkedő különböző kelta vagy gallus népek, a senonok, boiok, insuberek és cenomannusok az északon lakó etruszkusokat kiszorították régi otthonukból, a termékeny Padus (Pó) melléki síkságokból az Arnus és Tiberis közére. 396-ban a Padus mellett fekvő Melpum város elesett és ugyanakkor Róma Veii hódította el. A nagy csapás kényszeríthette Etruriát arra, hogy pénzreformmal éljen és ismét leszállítsa ezüst pénzének súlyát. A területtel együtt elveszítette az Apenninek északi oldalán már korábban nyitott aranybányákat. Ez okozhatta, hogy Populonia és a szövetséghez tartozó városok elhagyták az aranypénz veretését, de annál több redukált súlyú ezüstöt hoztak forgalomba 20, 10, 5, 2·5 és 1 értékjeggyel. (22—48.) Minthogy északra az út nem volt szabad vagy legalább is meg volt nehezítve a gallusok előnyomulása következtében, Etruria a délre fekvő Campaniával kezdett igen élénk kereskedelmi összeköttetést. Mintegy felújította régi ismeretségét vele, ahonnan aztán az Etruriából nyert 1·137 gr. ezüst pénzegység háromszorosára alapított drachmák bejutottak Etruriába és alapjául szolgáltak a campaniai-etruszkus pénzrendszernek, melyet a Volsiniihez tartozó aranyak képviselnek a Kr. e. III. sz. elejéről.

Ebbe a korba tartoznak tehát a 20, 10, 5, 2·5, 1 értékjeggyel ellátott ezüst érmek (22—48) 0·42 gr. pénzegységükkel; Volsinii város aranyai a campaniai izlésű ezüst érmekkel.

Ezek egyszersmind az utolsó etruszkus arany és ezüst pénzek.

Bronzérmekek deczimális és duodeczimális értékelő rendszerrel.

Deecke azt állítja, hogy Etruria Rómával egyidejűleg csaknem hét évtizeden át (268—200) bocsátott ki ezüstérmeket, de ezt az állítását csak azzal indokolja, hogy a két pénzrendszerben három pénznem egyezik (?).

Ha meggondoljuk, hogy Róma akkor kezdette meg ezüst pénzeinek kibocsátását (268.), mikor Etruria meghódítását befejezettnek tekintette, mert hiszen két évvel később elesett Etruria főerőssége Volsinii is, önkénytelenül felvetődik a kérdés, hogy a római pénzreform szükségességét vajon nem éppen ez a hatalmi terjeszkedés tette-e érezhetővé? Róma Etruria meghódításával olyan területhez jutott, melynek iparúzó gócpontjai és kereskedelmi piacai századokon át megszokták már az ezüstpénz használatát. Alig tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Róma Campaniából kapta az újítás gondolatát, de etruszkus földön tett hódításai érelték meg benne a reform kivitelének szükségességét. De ha Róma pénzreformmal gondoskodott Etruriáról, nagyon valószínűtlen, hogy meghagyta az önálló ezüst érmeles jogát Etruria kezében, mikor a hozzá közelebb álló Campaniában is csak az ő fennhatósága alatt engedélyezte a ROMANO és ROMA felíratú, u. n. római-campaniai érmek veretését.

Az etruszkus arany- és ezüstérmekben azonban egyetlen vonást sem találunk, amely Rómától való politikai függésre mutatna. Ezek miatt mondhatjuk azt, hogy Etruria arany és ezüst pénzverése Volsinii elesével, Kr. e. 266-ban véglegesen megszűnt. Minden jel arra mutat azonban, hogy Etruria ezután is bocsátott ki még önállóan bronzérmeket. A bronz pénzverés jogát tehát — legalább még egy időre — Róma meghagyta Etruria kezében. A redukált 0·42 gr. súlyú ezüst litrához csatlakoznak úgy fiatal korokkal, értékelő szisztémájukkal, mint metrológiai indokoknál fogva, azok az arhaisztikus könnyű, vert bronzérmekek, melyeket a bronzérmekek harmadik csoportjában soroltunk fel. (Lásd 90. l.) Korukról, technikájukról már elébb szólottunk. Most lássuk súlyviszonyaikat. Átlagos súlyuk — mert nagyon különböző súlyúak — egy kis rézegységet ad 0·42 gr. súlylyal. Ennek százszorosát és ötvenszeresét meglehetősen pontossággal képviselik a 100 és 50 értékjeggyű legnehezebb darabok. (40·80, 20·80 gr.) Az ezüst- és bronzérmekek e két csoportját tehát metrológiailag össze lehet, sőt össze kell kapcsolni. De csak úgy tehetjük ezt, ha az ezüst és bronz értékviszonyát 1:120-ról, 1:100-ra szállítjuk le; t. i. az ezüst szempontjából szállítjuk le. De viszont ilyen törvényes értéke az ezüstnek a bronzsal szemben, az ókor folyamán sohasem volt. Nem tekinthetjük tehát ezeket a bronzérmeket másként, mint belföldi kereskedelem szolgáltatában álló váltópénzeket, melyeket azután bocsátottak ki, hogy Róma elvette Etruriától az arany- és ezüstpénz veretésének jogát. Azt, hogy valóban váltópénzek voltak, mutatja nagy súlyingadozásuk is. A római sextans láb-

hoz azonban semmi közük. Nagyon helytelenül állította ennek ellenkezőjét *Deecke*.

Sokkal nehezebb az etruszkus aes grave sorozatainak az arany és ezüstérmek sorába való beillesztése.

Ha a nehéz bronzérmekben (a bronzérmek *a*) csoportja) fel lehetne fedezni arhaikus vonásokat, elfogadhatnók *Lepsius* véleményét, hogy az etruszkus nehézbronzok szolgáltatták Itália enemű pénzdarabjaihoz az előképet és bátran beoszthatnók a 168 *gros* etruszkus érmek mellé. Hiszen a két fém értékaránya (1:120) szerint, a kis ezüst egységnek éppen megfelel bronzban az etruszkus font súlyú *as* nagysága. ($168 \times 120 = 202$.) De az etruszkus nehéz bronzok éremképeik lágyágával, finom kivitelével, sokkal fejlettebb művészi kort tükröznek vissza, mintsem ezt tehetnők. Nem az ötödik század elejéről származnak ezek, hanem az V. sz. végéről és a IV. sz. elejéről. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy Etruria középső vidékén, az Apenninek nyugati lejtőjén fordulnak elő, és így fel lehet tételezni, hogy Rómának déli etruszkus földi hódításai után jöttek forgalomba. De annak eldöntésére, hogy önállóan-e vagy Róma példájára, — nem vállalkozom.¹

Mégis megkísérlem magyarázatát adni annak, hogy miért szerepelnek ezek a nehéz bronzok a hozzájuk tartozó ezüst egységektől távol eső korban és ennek dacára, miért képviselik az etruszkus font nagyságát.

Természetesnek találjuk *Deecke*vel szemben, hogy a pénzrendszer változása nem vonja maga után a súlyrendszer változását, ha kezdetben még olyan szorosan is kapcsolódnak. Etruria a 273 *gros* itáliai fontot és a 202 *gros* u. n. etruszkus fontot bizonyára korábban megszerezte a babilóniai és perzsa súlyrendszerből és Egyiptom 10-es súlyrendszere is régebben áthatotta ezeket, semmint a kölcsönzés idejét és menetét valaha a história megvilágításánál láthatnók. A két súlyrendszerből kifejlődött a két nemesfém pénzrendszere úgy, amint láttuk. De a súlyrendszer változatlan maradt és a réz, mint értékelő anyag nem vesztette el régi jelentőségét. Ha kezdetben nem is öntötték ki pénz alakúra, határozott súlylyal, azért a fémek értékviszonya alapján egy régi itáliai réz litra (273 gr.) egyenlő értékű volt a hozzá tartozó ezüst litrával (227 gr.), míg az etruszkus réz litra a neki megfelelő ezüst litrával (168 gr.)

Csak később jöttek arra a gondolatra Etruria azon részein, ahol a 202 *gros* font volt használatban, hogy a folytonos méréseket megtakarítsák és a font nagyságában öntsének pénzdarabokat. De ekkor már az ezüst pénzrendszerben megtörtént a redukálás és így eltolódott a két rendszer olyanformán, hogy a 0.84 *gros* ezüstlitra egy *semisszel* vált egyenlő értékűvé, vagyis egy bronz *as* két kis ezüstlitrát ért meg. Lehetséges az is, hogy városok szerint változott az értékelő fém és pl. Populoniában két 0.84 *gros* ezüst litráért elfogadtak egy volateraei (9.) teljes súlyú *ast*. Az első nehéz etruszkus bronzok kibocsátása alig előzhette meg a második ezüst súlyredukciót. Erre vall az is, hogy az egyalapú kis aranyok fejlettebb stílusú darabjai egykorúaknak vehetők a

¹ Dr. Haeblerlin frankfurti jogtanácsos, kinek a leggazdagabb gyűjtemény áll rendelkezésére az aes grave sorozataiból, nála tett látogatásom alkalmával közölte velem, hogy nemsokára kiadja nagy munkáját Itália érmeléséről. Ebben, a rendelkezésére álló anyag segítségével, a többek között ezt a kérdést is megoldja.

nehéz bronz sorozatokkal és ugyancsak a bronzoknál is találkozunk súlyredukálással (9.).

De az eddig ismeretes bronzérmek nem mutatják a redukálásnak azt a teljes és szabályos formáját, amelyet az ezüstérmek. A mellett bizonyít ez a körülmény, hogy korán a váltópénz szerepére jutottak és csak helyi kereskedelmi érdekeket szolgáltak.

Még inkább ilyenekül tekinthetjük a nehéz rézérmekhez csatlakozó könnyű bronzokat (L. a bronzérmek második csoportját), melyek szintén nagyobb súlyingadozást mutatnak, semhogy határozottabban kijelölhetnők számukra, mint valuta-pénzek számára az őket, az ezüstérmek mellett megillető helyet. A IV. sz. végétől az egész III. századon át használatban voltak ezek az érmek, s így az etruszkus rendszerű bronzérmek mellett ezek is tanúságot tehetnek arról, hogy Róma, első ezüstpénzei kibocsátása után is meghagyta Etruriának a bronz pénzveretés jogát.

Egyébként a bronzérmekkel kapcsolatban még sok kérdés vár megoldásra.

Ezek után adjuk Etruria pénzrendszerének időrendi és metrológiai áttekinthető táblázatos összeállítását, a mellékelt táblán.

Etruria arany és ezüst érmelése tehát annyira magán viseli a folytonosság jellegét, annyira azonos elvek szerint fejlődött ki az Etruria területén otthonos két súlyrendszerből, annyira egységes elvek uralkodtak a különböző pénzrendszerek redukcióiban időről-időre, hogy más állam súly- vagy pénzrendszerének időközben történt átkölcsönzéséről vagy azzal való kiegyenlítésről, mint azt *Deecke* feltételezte — szó sem lehet.

Róma az ő új súly- és pénzrendszere alapjául szolgáló súlyegységet (1.137 gr.), az u. n. scripulumot kaphatta szintén az ő itáliai fontból, de kaphatta Campania közvetítésével az etruszkus pénzrendszerből is. Ezt támogatná az a római tradíció, melyik szerint az etruszkus származású Servius Tullius király ismertette meg a rómaiakat a pénzzel. Ha a személyre nézve nem is hiteles ez a tradíció, a lényegre nézve, hogy t. i. Róma Etruriától kölcsönözte a pénzrendszere alapjául szolgáló súlyegységet, épen nem valószínűtlen.

Ha a római és etruszkus pénzrendszerek találkoztak volna, ez etruszkus részről csak a babilóniai-etruszkus rendszerrel történhetett volna meg. Mert ennek lehet közös forrása a rómaival. De nem történhetett meg a perzsa-etruszkus pénzrendszerénél, mely kezdettől fogva más súlyegységgel rendelkezett. A babilóniai-etruszkus rendszer azonban, a Kr. e. III. században, már abban a formájában találjuk meg, melyet a Volsiniihez tartozó aranyak mutatnak. Az, hogy a másodszor redukált etruszkus ezüstérmek három neme egyezik a római denariusszal, quinariusszal és sestertiusszal, — csak látszólagos egyezés, de nem igaz, mert a római nominalisok természetszerűleg nehezebbek, minthogy nagyobb egységből is indulnak ki, mint az etruszkus.

Az, a mi a római és etruszkus pénzrendszerekben egyezik, t. i. a tagolt tízes rendszer, nem véletlen találkozás, hanem onnan ered, hogy *Róma* Etruriától kölcsönözte.

